

KUR'AN'A GÖRE KÂMİL İMAN YOLUNDA AKIL VE KALP UYUMUNUN TEMEL NİTELİKLERİ

Zeynel Abidin ALPTEKİN*

Öz

Bu araştırmada Kur'an'da akıl ve kalp ilişkilerinin mahiyeti ve kâmil bir Mü'min olma yolunda bu iki kurucu unsurun kuşandıkları asli roller incelenmiş ve hayati önemi sahip bu iki kabiliyeti kâmil Mü'min olma sürecinde ilişki boyutları ve metafizik âlemlerle bağlantı düzeyleri incelenmiştir. Çalışma Kur'an metni merkezli nitel araştırma yöntemiyle ele alınmıştır. Araştırmada başvurulan kaynakları doküman analizi metoduyla sistematik bir şekilde taranmış ve elde edilen veriler alanın temel ilke ve esasları çerçevesinde değerlendirilmiştir. Akıl ve kalp ilişkileri mevzusu araştırılırken öncelikle ilk dönem İslâmî kaynaklara müracaat edilmiş, ikinci aşamada güncel çalışmalara başvurulmuştur. Bu kapsamda kadim ve güncel kaynaklardan yola çıkılarak Kur'an ayetleri merkezli inceleme yöntemi takip edilmiştir. İnsanı diğer varlıklardan üstün kılan akıl yeteneğinin kalbin uhdesinde yer alıp almadığı ve iman-küfür iradesini belirleme hususunda akıl ve kalbin rolleri çalışmanın ana temasını teşkil etmiştir. İnsanı diğer varlıklardan üstün kılan unsur, akıl sahibi oluşunda saklıdır. Beşer akıl ve irade sahibi oluşu dolayısıyla söz ve eylemlerinden sorumlu tutulacaktır. Akıl, bilme, anlama, kavrama ve muhakeme kurma aracıdır. Bu üstün kabiliyet duyular aracılığıyla elde ettiği bilgileri toplayıp sentezlemektedir. Temel bilgi edinme araçları vasıtasıyla tedarik edilen ilmi veriler, temel anlama ve muhakeme makamı kalp süzgecinden geçirilerek idrak edilmektedir. Yaygın şekilde bilinenin aksine Kur'an, kalbin asıl anlama ve kavrama mercii olduğunu belirtir. İslam ulemasının çoğunluğuna göre kalbin anlama işlevi, uhdesinde yer alan yardımcı bir kuvvet tarafından sağlanmaktadır ya da akli bilme ve anlama fonksiyonlarını icra etmek üzere yönlendirmektedir. Akıl maddi âlemdaki bilgileri konu edinirken, kalp gaybî âleme ait unsurlarla ilgilenmektedir. İnsanın ebedi saadet ve kurtuluşu Allah'a iman etmesine bağlıdır. İman, kalpte tecelli etmektedir. Kalp, insan devletinin başkenti konumundadır. Kalp, işlenen gayr-ı ahlaki fiiller sonucu kararlı mühürlenmekte ve manen işlevsiz hale gelmektedir. Olumlu ve doğru davranışlar ise sahibinin kalbini hak ve hakikat mesajlarını işitecek donanımına sahip kılmaktadır. Aksi istikametteki tavır ve davranışlar ise sahibini inkâra yönlendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Kur'an, Akıl, Kalp, İman, Küfür.

The Basic Qualities of the Harmony of Mind and Heart on the Path of Perfect Faith According to the Qur'an

In this study, the nature of the relationship between the mind and the heart in the Qur'an and the essential roles of these two constituent elements on the way to becoming a perfect believer are examined, and the relationship dimensions of these two vital abilities in the process of becoming a perfect believer and their level of connection with the metaphysical world are examined. The study was conducted with a qualitative research method centered on the Qur'anic text. The sources used in the research were systematically scanned by document analysis method and the data obtained were evaluated within the framework of the basic principles and principles of the field. While investigating the issue of the relationship between the mind and the heart, firstly, early Islamic sources were consulted, and in the second stage, current studies were consulted. In this context, a Qur'anic verse-centered method of investigation was followed based on ancient and contemporary sources. The main theme of the study is whether the ability of reason, which makes man superior to other beings, is under the control of the heart and the roles of the mind and heart in determining the will of faith and disbelief. The element that makes man superior to other beings is hidden in his possession of reason. The human being will be held responsible for his words and actions due to his possession of reason and will. Intellect is a means of knowing, understanding, comprehending and reasoning. This superior ability collects and synthesizes the information obtained through the senses. The scientific data supplied through the basic means of acquiring knowledge is perceived through the filter of the heart, the basic seat of understanding and reasoning. Contrary to popular belief, the Qur'an states that the heart is the primary seat of understanding and comprehension. According to the majority of Islamic scholars, the

* Dr., Öğretmen, Millî Eğitim Bakanlığı, abidinalptekin@hotmail.com, <https://orcid.org/0000-0001-6882-969X>

heart's function of comprehension is provided by an auxiliary force or it directs the intellect to perform the functions of knowing and understanding. While the intellect deals with knowledge in the material world, the heart deals with the elements of the unseen world. Man's eternal bliss and salvation depends on his faith in God. Faith is manifested in the heart. The heart is the capital of the human state. The heart is darkened and sealed as a result of immoral acts and becomes spiritually dysfunctional. Positive and correct behaviors, on the other hand, equip the heart to hear the messages of truth and reality. On the other hand, attitudes and behaviors in the opposite direction lead the owner to denial.

Keywords: *Tafsir, Qur'an, Mind, Heart, Faith, Disbelief.*

1. Giriş

İnsan, imtihan edilmek üzere yeryüzüne gönderilmiştir. Bu imtihanın asıl sorusu en yakınındaki Rabbini tanıyıp tanımama üzere kurgulanmıştır. Yaratıldıkları selim fitrat üzere söz ve davranışlarına düzen veren kullar, akleden kalpleri ve nezih iradeleri besleyen sözlü ve sözsüz ayetlerin desteğiyle Allah'ı bulabilmektedirler. Buna karşın şeytanî ve enfûsî etmenlerin akıllarını ve iradelerini işgal ettiği kullar, hakikatten sapmakta, bulunduğu sırat-ı müstakimden uzaklaşmaktadırlar. Beşer bu süreçte vahiy ve ilmin kılavuzluğunda olumlu ahlaki davranışlar sergileyerek hidayet üzere sebat edebilmektedir. Aksi durumda işlediği çirkin fiiller kalbi mühürlenmesine ve anlayış kabiliyetinin körelmesine yol açmaktadır. Bu doğrultudaki yol alış tarzı ise sahibini inkâr cihetine yönlendirmektedir.

Kur'an, kendini Rahman'a adanmış halis Mü'min kullara kılavuzluk etmek üzere inzal edilmiştir. Bütün benliğiyle Rabbine yönelen kulların en bariz karakteristik özelliği, tereddütsüz iman şuuruna ermektir. İmanın mekânı ise kalptir. Kalp, insan devletinin başkenti mesabesinde. Kalbe hâkim olan iman ve küfür iktidarları, yardımcı kuvvetler misalindeki organları inanç ve ahlak anlayışları uyarınca yönlendirmektedirler. Kalp, hayat pompalayan maddi özelliğinin yanı sıra manevi sarmalıyla da insan evreninin bütün unsurlarıyla irtibat kurarak anlamlı ve önemli bir fonksiyon icra etmektedir. O insanı birçok varlıktan üstün kılan akletme özelliğinin ana kaynağı konumundadır. Selim bir kalple erişilen dördüncü boyuttaki hakikatler, kişinin varoluş gayesini gerçekleştirmesine zemin hazırlamaktadır.

Akıl ve kalp ilişkisi gerek kadim tefsir kaynakları gerekse daha sonraki süreçte ilgili ve ilişkili temel İslam ilimleri ile beşeri psikolojik ve sosyal disiplinlerin ilgi alanına en fazla konu olan bir mevzudur. İmam-ı Gazzâlî'den Fahreddin-i Râzî'ye kadar ilim ve tasavvuf ehlini meşgul eden bu konuyla alakalı günümüzde de birçok irili ufaklı çalışma yapılmıştır. Biz bu araştırmada bu birikimi özetlemeye çalışarak güncel gelişmeler ışığında zihinleri kurcalayan soru ve sorunlara cevap aramaya çalışacağız. Özellikle mevzunun itikadî ve ahlaki yönüne dair dinamik ve etkin rolü üzerinde duracağız. Kâmil iman yolunda selim akıl ve kalbin temel yapısı ve inanç ve ahlak bağlamında kazandırdığı kimlik ve değerler silsilesi, araştırmanın ana temasını oluşturacaktır. Bu doğrultuda tespit edilmeye çalışılacak ilke ve esaslar, Kur'an ve Sünnet merkezli değerlendirme ölçütleri bağlamında analiz edilecektir.

2. Yöntem

Araştırmamız sistematik derleme ve literatür taramasını ihtiva eden doküman analiz yöntemi ile hazırlanmıştır. Sistematik derleme uyarınca konuyla ilgili bilgiler taranmış ve ilgili notlar başlıklar halinde toplanmıştır. Araştırmaya dair yayınlanmış materyaller sistemli ve objektif bir şekilde tahkik edilerek değerlendirilmiştir (Sak vd., 2021). Başlıklar halinde tasnif edilen bilgiler tümevarım yöntemiyle karşılaştırılmış, içerik ve metin incelemesine tabi tutulmuştur. Bu çerçevede yeni veri tabanları oluşturulmuştur. Söz konusu birikimden hareketle birbiriyle ilişkili kategori ve kavramlar geliştirilmiştir. Bu içerik, kategori ve kavramlardan hareketle değerlendirmelerde bulunmuş ve bazı sonuçlara ulaşılmıştır (Baltacı, 2019).

Çalışmamamızın ana konusunu teşkil eden kalp ile insanı insan yapan temel ayırıcı unsur akıl ilişkilendirilmiş; iki temel kavramın mahiyetleri ve ilişkileri tefsir kaynakları ve güncel çalışmalar ışığında analiz edilmiştir. Kur'an'ın indirilme gayesini teşkil eden kâmil Mü'min şahsiyetin manevi dinamiklerini temsil eden akıl ve kalp ilişkisi, iman ve amel ilişkileri bağlamında araştırılmıştır. Kur'an ahlakının kuşanılmasında iki temel sac ayak rolünü üstlenen akıl ve kalp ilişkisi, bilgi ve inanç bağlamında Kur'an ve Sünnet ilke ve esasları doğrultusunda ele alınmıştır.

3. Araştırma Etiği

“Kur'an'a Göre Kâmil İman Yolunda Akıl ve Kalp Uyumunun Temel Nitelikleri” adlı bu çalışma, konuyla ilgili birinci el kaynaklardan yararlanılarak yapılmıştır. Birinci el kaynakların yanında diğer kaynaklara da müracaat edilmiştir. Çalışmada görülen alıntılar ve atıfların verilmesinde bilimsel araştırma ve akademik etik kurallara uygun olarak hareket edilmiştir.

4. Bulgular

İnsan eşya ve doğaya dil yoluyla etki etmektedir. Zihninde şekillendirdiği gerçeklere çeşitli şemalar belirler ve bunlara isimler verir. Kelimeler yoluyla verilen isimler, gerçekliğin anlam sahasını kapsadığı oranda dil hayatın doğasına nüfuz edebilmektedir. Dünya üzerinde 200 bin bilim adamı “beyin” alanında araştırma yapmasına, konu ile ilgili bilimsel dergilerde 100 binin üzerinde araştırmalar yayınlanmasına rağmen halen daha beynin çalışma sistemi ve sorunlarına çözüm önerileri konusunda net bilgilere erişilememiştir (Çalık, 2011).

Arapça'da beynin temel işlevleri arasında sayılan okuma, öğrenme, düşünme ve kendini ifade etme eylemleri (İsfahânî, t.y., "k-l-b"), kalbin faaliyetleri arasında sayılmaktadır. Kur'an, bu savı teyit etmekte ve iman ve küfür fiillerinin yegâne failinin kalp (9/et-Tevbe/124; 39/ez-Zümer/23,45; 8/el-Enfâl/2) olduğunu belirtmektedir. Kur'an'a göre varlık âlemi görünen eşyayla sınırlı değildir. İnsan hakikatin bilgisine şahadet ve gayb âlemlerine açılan kabiliyetleri oranında ulaşabilmektedir. İslam, kişinin bu hakikat bilgisine erişme derecesi oranında yaratılış amacını kavrayabileceğini ve ona göre yaşam tarzı geliştirebileceğini ifade etmektedir. Görünen âlem ile metafiziğe ilişkin gerçekleri algılayabilmesinin kalbe ait bir nitelik olduğu Kur'an'da vurgulanmaktadır (22/el-Hac/46; Çalık, 2011).

Temyiz edici bir güç olarak “akıl”, insanın diğer varlıklardan üstünlüğünü belirleyen temel ölçüttür. İnsanı yaratıcı karşısında sorumlu kılan ve hidayet istikameti üzere bir hayat sürdürmesini sağlayan bu kabiliyet, aynı zamanda insanın eşref-i mahlûkat niteliğini muhafaza etmesini temin eden bir özelliktir. Bu bağlamda insanın temel yaratılış amacı olan ebedi saadet yurdunu elde etmesine olanak sağlayan akıl ve kalp(Cerrahoğlu, 1993) kuvvetlerini tahkiki boyutta kavrama, hidayet üzere yol almayı tercih edenler için temel bir ödev halini almaktadır.

Allah Teâlâ, insanın anlama ve yorumlama kabiliyeti dolayısıyla işlediği fiillerden sorumlu tutulduğunu ifade etmektedir: “Biz emaneti göklere, yere ve dağlara sunduk; onu yüklenmekten kaçındılar. Bunun sorumluluğundan korktular. Onu insan yükledi; (bununla beraber onun hakkını tam yerine getirmedi) çünkü o, çok zalim, çok cahildir” (33/el-Ahzâb/72).

İnsana yüklenen bu emanet, düşünme ve akıl kabiliyetidir. İnsan aklıyla Allah'a karşı mükellef olmuştur. İşlediği fiillerden dolayı sorumlu tutulma, akıl sahibi olmanın neticesinde gerçekleşmiştir (Beydâvî, 2001). Yeryüzüne hayır ve şer istikametleri doğrultusunda yön tayin etmek üzere gönderilen insan, akıl vasıtasıyla bu iki yaşam tarzının farklılıklarını algılayabilmekte, aralarındaki ilişkinin unsurlarını kavrayabilmektedir. Bu sorumluluk bilincinin derinliği oranında, dünyevi ve uhrevi saadeti yakalayabilmektedir (Cerrahoğlu, 1993).

Kur'ân-ı Kerim, insanları sürekli ve yoğun bir şekilde akletmeye yöneltilmektedir (2/el-Bakara/44, 73, 76, 164, 170, 242; 3/Âl-i İmrân/65, 118; 5/el-Mâide/58, 100; 6/el-En'âm/32, 126, 151; 7/el-A'râf/169; 8/el-Enfâl/22; 13/er-Ra'd/4; 16/en-Nahl/67; 22/el-Hac/46; 23/el-Mü'minûn/80; 24/en-Nûr/61; 25/el-Furkân/44; 26/eş-Şuarâ/28; 28/el-Kasas/60; 29/el-Ankebût/35, 43, 63; 30/er-Rûm/24, 28; 36/Yâsîn/62, 68; 37/es-Saffât/138; 39/ez-Zümer/43; 40/el-Mü'min/67; 43/ez-Zuhruf/3; 45/el-Câsiye/5; 49/el-Hucurât 49/4; 57/el-Hadîd/17; 59/el-Haşr/14; el-Mülk 67/10). Bunun yanı sıra akletme faaliyetini kalbin gerçekleştirdiğini, iman ve inkâr tutumlarının kalbin eylemi olduğunu ortaya koyan pek çok ayet (2/el-Bakara/88, 93, 260, 283; 3/Âl-i İmrân/8, 167; 4/en-Nisâ/155; 5/el-Mâide/41; 8/el-Enfâl/2; 9/et-Tevbe/8; 10/Yûnus/88; 13/er-Ra'd/28; 16/en-Nahl/22; 22/el-Hac/32, 46, 54, 106; 23/el-Mü'minûn/60, 63; 39/ez-Zümer/23; 48/el-Fetih /4, 11; 49/el-Hucurât /7, 14; 50/Kâf/33; 57/el-Mücâdele/22; 61/es-Saf /5) bulunmaktadır. Kur'an'a göre kalp, insanı gerçek bilgiye götüren bir kaynaktır (22/el-Hac/46).

Allah iki çeşit kitap göndermiştir: Biri üzerinde yaşanan fiziki mekân olan kâinat, bir diğeri indirilmiş kitap Kur'an'dır. Her iki kitabı okuyabilmemiz için akli kullanmak şarttır (Abduh & Rıda, 1947/1366). Akıl ve kalp ilişkisini en vazih biçimde ortaya koyan Kur'an, Hac Sûresi 46'ncı ayette Allah'ın varlığının akıl ve kalp yoluyla idrak edilebileceğini belirtmiştir. Kur'an'a göre kalp, Allah'ın varlığı konusunda akıl düzeyinde bilgi verebilen bir yetenektir (Açıkgenç, 1992).

Kur'an'ı Kerim'de inanmayanlar ve inanmış görünenlerden bahisle ifade edilen "kalp katılığı"nın rahmet kılıfıyla doğrudan ilgili bir olay olması ve "Sözlerini bozdukları için onları lanetledik ve kalplerini kaskatı yaptık" (5/el-Mâide/13) ayetinde belirtildiği gibi kalp katılığının illeti olarak lanetlenmenin gösterilmesi, konunun üzerinde hassasiyetle durulmasını gerektirmektedir.

İnsanoğlu dünya hayatında kalbî ve amelî davranışlarıyla sınanmaktadır. Kâinatın küçük bir prototipi kabul edilen insanın maddi ve manevi açıdan en önemli organı konumundaki kalp, sürekli inanma ve inkâr cihetleri arasında mücadele halindedir. Kur'an, "Allah'ın takva için kalplerini sınadığı kimseler"den (49/el-Hucurât/3) söz etmektedir. Kalbin en çetin rahatsızlıklardan olan kasvet, gündüzü olmayan geceyi yüreğe zimmetlemek anlamına gelmektedir. Kalbin kasveti durumunda, kalbin yakıtı olan hidayetten tümenden uzaklaşmaktadır. Buna ilişkin Kur'an, "Allah kalpleri mühürlemektedir" (2/el-Bakara/7) ifadesini kullanmaktadır. Kalbin mühürlenmesi, insanın iman ve anlam arayışına ilişkin mücahedesinin sonuçsuz kalması anlamına gelmektedir. Kalbe vurulan o mührü ancak mührü vuran çözebilecektir. Bu anlamda kalbin en büyük felaketi katılığı, kıyameti ise mühürlenmesidir. İnsanın elindeki en değerli cevher konumundaki kalp gibi mükemmel bir imkânı elden kaçıran, her türlü hayır ve kurtuluşun mahrum kalır (Kılıç, 2003).

5. Yeryüzünün Efendisi: İnsan

Dünya hayatında kabaca kategorize edilen cansız, bitki ve hayvan varlık katmanları içerisinde insan müstesna bir konuma sahiptir. Diğer bütün varlıklardan temayüz etmesini sağlayan unsur, insanın kendini gerçekleştirebilme ve dış âlemi objektif kriterler çerçevesinde dönüştürebilme kabiliyetidir. Bilgi sahibi olmasını ve edindiği malumatı işleyebilmesini sağlayan yetenek ile donatılan insan, düşünebilme imkânının farkındalığıyla müşerref kılınmıştır. Elde ettiği bilgileri değerlendirebilme, analiz etme ve bu bilinci kendi amaçları doğrultusunda yönlendirme kudretiyle donatılmıştır (Schumacher, 1990). Bu özel nitelikleriyle şahadet ve gayb âlemlerine açılabilme, bu varlık katmanlarıyla ilgili bilgi edinme ve bunlarla iletişim kurabilme boyutuna erişmektedir (Kılıç, 2003).

Kur'an, çeşitli yerlerde ve şekillerde insanın bu mümtaz yapısına ilişkin hususlara vurgu yapmaktadır. Allah'ın bizzat kendi eliyle bu varlığı yaratması, insanın baskın üstünlüğünün sebebi olarak zikredilmektedir: "Gerçekten biz, Âdem evlâdını şerefli kıldık (kerremnâ); [sebeplerini yaratarak], onları karada ve denizde taşıdık; onlara helâl ve hoş rızklar verdik ve onları yarattığımız

varlıkların çoğuna üstün kıldık"(el-İsrâ 18/70); "... Benim ellerimle yarattığım [insan]a..." (es-Sâd 38/75).

İnsan, Allah'ın kendisini ahsen-i takvimle yaratması ve nefh-i ruhla hususi bir kerem-i ilahiyeye mazhar kılmasından ötürü diğer türlerden farklı bir yapıya büründürülmüştür. Buna ilişkin ayette şu ifadeler sarf edilmektedir: "*Onu iyice biçimlendirip, ona ruhumdan üfleyince, saygınızı göstermek için ona secde ediniz*" (es-Sâd 38/72). İnsan, kendisine tahsis edilen üstün yetenek ve imkânlarla eşdeğer ölçüde kâinata birçok varlık hizmetin musahhar kılınmıştır: "*Görmüyor musunuz ki Allah, göklerde ve yerde olan şeyleri sizin yönetiminize vermiştir?*" (Lokmân 31/20). "*Hem geceyi ve gündüzü, güneşi ve ayı sizin hizmetinize verdi; diğer yıldızlar da Onun emriyle hizmetinize tahsis edilmiştir*" (16/en-Nahl/12).

6. İnsanın İki Manevi Dinamiği: Akıl ve Kalp

6.1. Akıl Kelimesinin Anlam Alanı

Menşei itibarıyla Arapça olan "akıl" kelimesinin tanımı temel referans kaynaklarından hareketle ortaya konduktan sonra çalışmamızın odağını oluşturan Kur'an'da akıl ile ilgili ayetlerin değerlendirilmesi yapılacaktır.

A-k-l kelimesi "*akale, ya 'klu*" filinin masdarı olup çoğulu "ukul"dur (İbn Manzûr, 1992, "a-k-l"); Cehl (İbn Düreyd, 1987, "c-h-l") cünun, humk (el-Muhâsibî, 1978) ve sefeh'in (Tabatabaî, t.y.) zıddı olan bu kelime Arap dilinde hayvanın ayağına vurulan bağ, köstek, sığınak, diyet; üstün gelmek, yükselmek, menetmek anlamlarında kullanılmaktadır. Maddeden soyutlanmış cevher, her şeyin en iyisi; anlama ve bilme yeteneği; bilgi, iyiyi kötüden ayıran güç ve iş konusunda dayanıklı olmak; insanın kendisiyle diğer hayvanlardan ayrıldığı nitelik, zekâ; nefis-i natika, ruh, idrak yeteneği, rey ve fikir a-k-l kökü ile ifade edilen diğer anlamlardır. (İsfahânî, t.y., "a-k-l").

Her kelimenin başlangıçta yansıttığı ilk ve asıl anlamı, o kelimenin temel anlamıdır (Aksan, 1990). Başka bir ifadeyle temel anlam, bir ses bileşiminin aktardığı kesin ve dolaysız anlamdır. Sonradan bu temel anlamla arasındaki yakınlık ve ilgiden dolayı "yan anlam" diye adlandırılan kimi yeni kavramlar aynı kelime veya kelime grubu içerisinde yer alan başka bir kelimeyle birlikte yer almaktadır (Aksan, 1990).

Akıl kelimesi başlangıçta bağlamak, yasaklamak gibi anlamlarda kullanılmış, daha sonra anlam alanı genişleyerek ilmi anlayacak kudret ve bu kudret sayesinde elde edilen ilim gibi anlamlara gelecek şekilde kullanılmaya başlanmıştır (Meriç, 1984).

Arap filologlar akıl kelimesine muhtelif gibi görünen anlamlar vermişlerdir. Bunlardan imtina etmek (el-Cevzî, 1988), tutmak (İsfahânî, t.y., "a-k-l") ve sığınak başlıca anlamlardan ön plana çıkanlardır. Farklı gibi görünen bu üç anlamla aslında aynı şeyi değişik açılardan ifade etmeye çalışmaktadırlar: Tutmak ya da hapsetmek. Aynı şekilde akıl kelimesi, isim olduğu olguda sahibinin yanlış ve tehlikeli şeylere girmesini engellemek ve hapsetmek anlamlarına gelir. Mesela bu alanla ilgili olarak, Araplar akıllı kişiyi, kendi aralarında nefisine sahip çıkıp onu kötü arzu ve isteklerinden geri çeviren olarak tanımlarlar (İsfahânî, t.y., "a-k-l").

Bağlamak, tutmak ve korumak anlamlarına gelen kökten türetilen akıl, kavram olarak algılamak anlamına da gelmektedir. Algılama aracı olan akıl, kişinin duyularla kavrayamadığı olguları kendisiyle kavradığı bir düşünce yetisidir. Sahibini tehlikelere düşmekten koruduğu için bu düşünce yetisine akıl denmiştir. Hakeza akıl, iyi ve kötüyü seçip ayırt etme yeteneğine verilen addır (Attas, 1989).

Akıl genel kullanılış bakımından varlığın mahiyetini fark eden, güzel ile çirkinini ayırt eden, eşyanın ardındaki hakikati kavrayabilen bir yapıdadır. Madde olmadığı halde maddeye etkide

bulunabilen basit bir cevherdir. Şekilleri maddeden soyutlayarak kavram haline getirir ve kavramlar arasında ilişki kurar. Aynı şekilde önermeler geliştirerek kıyas yapabilen bir yetidir (Maturîdî, 2006).

İnsan, akıl vasıtasıyla nesnel varlıkların mahiyetini kavrar, yapılarını irdeler ve elde ettiği verileri analiz eder. Bu üstün yeti sayesinde görünen ve algılanabilen varlığı idrak ettiği gibi aralarında gelişen hadiselerin sebep ve neticelerini idrak eder. İnsan sahip olduğu üstün bilme ve kavramı aracı akıl yoluyla kendi varlığını tanıdığı gibi etrafındaki varlıklar hakkında da bilgi sahibi olur. Edindiği malumatlardan hareketle geleceğe ilişkin bir takım projeler geliştirir. İnsana bahşedilen en üstün egemenlik alanı olan zihin dünyasının temel unsurunu teşkil eden akıl, evrendeki en değerli nimet konumundadır (Kılıç, 2003).

İnsan, akıl yetisi itibariyle seçkin bir konuma eriştirilmiştir. Kur'an, aklını kullanmayanları aşağı düzeydeki bilinçsiz varlıklar mesabesinde değerlendirir: *"Biz, cehennem için cinlerden ve insanlardan öyle kimseler yarattık ki onların kalpleri vardır ama bu kalplerle idrak etmezler, gözleri vardır onlarla görmezler, kulakları vardır onlarla işitmezler. Onlar hayvanlar gibi hatta onlardan da şaşkındırlar. İşte bunlar, gafletle özdeşleşmişlerdir"*(7/el-A'râf/179). İnsan yapısının temel unsuru konumundaki akıl, doğru işletildiği takdirde sahibi için rehber ve delil işlevini görmektedir: *"Ey iman edenler! Siz Allah'a saygı gösterirseniz, Allah size gerçeği yanlıştan ayırt edecek bir anlayış kuvveti verir"* (8/el-Enfâl/29) yani, *"kalplerinizde, gerçek (el-hakk) ile yanlış (el-batıl) ayırt edeceğiniz bir kılavuz (hidaye) ve ışık (nur)"*(Alûsî, 1997) verir. Akıl 'kalp' yetisi gibi, insan varlığının içinde dizayn edilmiş bir dinamodur.

Zekâ ve bilgileri itibariyle kısmi bir yetkinliğe sahip nice insan güçlü bir akla sahip olabilmektedir. İslami esaslara göre en üstün akıl, sahibinin nefsinin kontrol altında tutan güçlü iradeye sahip olan akıldır. Keskin zekâyâ ve geniş bilgiye sahip olmasına karşın akıl itibariyle sınırlı insanlara rastlanmaktadır. Bu tip akıl sahipleri nefislerini boş heves ve geçici arzulardan alıkoyamamakta ve kendilerini helake sürüklemekten uzaklaştıracak bir iradeye sahip olamamaktadırlar (Meydani, 1987).

İnsanın seçkin mahiyetini oluşturan akıl yetisi, yaratılış kabiliyet ve boyutları gereği diğer bütün uzuvlar gibi sınırlı bir güce sahiptir. Belli alanlarda bilgi edinebilme ve muhakeme yürütme kabiliyetinin yanında, belirli bir gelişmişlik süreci dâhilinde deneme ve tecrübe yoluyla birtakım veriler elde edebilmektedir. Akıl yoluyla ulaşılan bütün sonuçlar tartışılmaya açık ve sürekli olarak gelişme yönünde mesafe kat etmektedir. Sonuç itibariyle akli veriler ışığında elde edilen bütün bilgiler göreceli bir yapıya sahiptir. Bunlar çeşitli açılardan yorumlanmaya müsaittir ve sürekli kemale erişme eğilimindedir. Zaman ve mekânla sınırlı ufuk yapısına sahip akli kabiliyet kısmi, yaklaşık ve reddedilebilir bir özellik arz etmektedir. Bu yapı sürekli kuşku ve sınamalar üzerine kurulmuştur. Bu açıdan akıl bir karar üzere sebat edemez. İnsanın fitratındaki bu sorgu ve kuşku hali, hiçbir şekilde tatmin olmama durumu, peygamberlerde bile gözlemlenebilmektedir. Nitekim Hz. İbrahim (as) ile ilgili kıssada şu ibareler yer almaktadır: *"Bir zamanlar İbrahim, 'Ey Rabbim, ölüleri nasıl dirilteceğini bana gösterir misin?' demişti. Allah, 'Ne o, yoksa [buna] inanmadın mı?' dedi. İbrahim, 'Elbette inandım ama kalbim tam kuşkusuzluk (itmi'nan) hâline ulaşsın diye bunu istedim...' diye cevap verdi"* (2/el-Bakara/260). Bu açıdan özü gereği aklın başı sürekli tereddüt ve sorgulamalarla derttedir. Aklın yeni arayış, tatmin olamama, kuşku ve tedirginlik hali insanın ömrü boyunca peşini bırakmayacaktır (Kılıç, 2003).

İmam Fahreddin Râzî (ö. 606/1210), akıl ve kalp arasındaki bilgi edinme farkını izah ederken şöyle bir tasvir denemesinde bulunur: Ona göre akıl hissi ya da görücü bir güç iken kalp kavrayıcı bir güçtür. Kavrayıcı (kalbî) güç, hissî (aklî) güçten daha üstündür. Hissî güç eşyanın dış yüzeyiyle ilgilenirken kavrayıcı (kalbî) güç eşyanın derinliklerine nüfuz edebilmektedir. Kavrayıcı kalbî güç, Allah ve O'nun fiillerini idrak etme fonksiyonuna sahipken hissî güç şekillere ve renklere odaklanmaktadır. Buna göre kavrayıcı gücün hissî güç karşısındaki değeri, Allah'ın azametinin renklere ve şekillere üstünlüğü kadardır. Kalbin akletmesi için algılanan varlığın fiziki dünyaya ait olmasına

gerek yoktur. Buna karşın hissî idrakin gerçekleşmesi için duyular aracılığıyla eşyanın algılanması gerekmektedir. İki bilgi edinme arasındaki fark, hayatını idame etmek için ihtiyacını kendi güç ve kudreti ile sağlayan ile bir başkasının desteğine ihtiyaç duyan aciz varlık gibidir (Râzî, t.y.).

Kur'an'da en hakiki bilginin kalbin ulaştığı bilgi olduğu hakikatinin yansıması Mü'min ile Kâfir kıyaslamasında fark edilebilmektedir. İki zıt inanç mensubu, kalplerinin hastalıklı oluşu ile itminana erişiş bağlamında ayrılmaktadır. Alanında uzman insanlar meslekleri ile sürekli meşgulken sanatsal becerileri en üst seviyeye çıkarken, uğraş alanları ile ilgili çalışmalarına ara veren sanatçıların teknik becerileri ve yeni icat geliştirme kabiliyetleri gün geçtikçe körelmektedir (Cerrahoğlu, 1993). Müminlerin Allah'ı tanıma ve O'nun rızasına nail olma yolunda çabaları imanlarını ve Allah'a yakınlıklarını zirvelere çıkarırken Allah'tan uzaklaşan ve O'nu anlamaya dönük çabalardan geri duran inkârcılar ise gün geçtikçe bahtsızlıklarını artırmaktadırlar

Aklın yüksek kabiliyetine ve fitratının sağlamlığına karşın hakikatten yüz çevirebilmekte, çevresindeki birtakım gelişmelerden etkilenmemekte ve bütün açıklığına karşın apaçık gerçekleri saptırabilmektedir. Bu durum, aklın istikrarlı bir özellikte olmadığını ve çevrenin etkilerine göre renk, yön ve şekil değiştirebileceğini ortaya koymaktadır. Buna karşın ilahi nurla aydınlanana aklın ruhani dokusu tahrip edilmediğinde hakikate erişebilmekte, ilahi mesajları anlayabilmekte ve sözsüz ayetleri fark edebilmektedir. Bu tespitte atıfta bulunan Fârâbî (ö. 339/950), aklın sürekli iletişim halinde bulunduğu duyular âlemi ve sosyal çevrenin telkinlerin etkisinden sıyrıldığında maddi âlemin ötesindeki zorunlu varlığın olduğuna inanabileceğini belirtmiştir (Yüksel, 1986). Hülâsa, her sınırlı varlığın kendi istidadı oranında hareket kabiliyetine sahip olduğu gibi akıl yetisi de sınırlı, sürekli etkiye açık ve tereddüt halindedir. Akıl, fonksiyonu ve etki alanı itibarıyla yönlendirmesi altındaki insanın işlev özellikleriyle eşdeğer bir konumdadır.

6.2. Kur'an'da Akıl Kavramı

Kur'an'ı Kerim'in pek çok ayetinde insanın dikkati varlıklara ve kâinattaki düzene çekilmektedir. Bu ayetlerde konu ile ilgili ayrıntılara girilmeden muhatabı araştırmaya, incelemeye ve aklını kullanmaya yönelten teşvikler söz konusudur. Kur'an-ı Kerim'in bu üslubunun amacı, insanların Allah'ın azamet ve kudretinin izlerini taşıyan sayısız varlık ve hadiseler karşısında düşünmeleri, akıllarını kullanmalarınıdır. Böylelikle sahip oldukları imkân ve kabiliyetleri ölçüsünce elde ettikleri birikim ve deneylerle gerçek ve mutlak bilgiye ulaşabilmektedirler.

Kur'an'ı Kerim'de "akıl" kelimesi isim halinde değil, bu kökten türeyen fiil formunda kullanılmaktadır. Kur'an, işlevi olmayan akıldan değil, faal ve aktif akıldan söz etmektedir. Çünkü ancak etkin akıl, düşünce üretebilir, hak ve batılı birbirinden ayırt edebilir ve insanı diğer varlıklardan üstün tutabilir (bkz. 2/el-Bakara/164; 6/el-En'am/151; 7/el-A'raf/179). Kur'an'da akıl kelimesinin yanında lübb, hilm, hıcr, nüha, kalp ve fuad gibi aklın semantik alanına giren kavramlar ise isim olarak kullanılmıştır (15/el-Hicr/6; 20/Tâhâ/54, 128; 54/et-Tûr/32; Abdalbaki, 1945, "Lam").

Kur'an'da akıl, düşünme ve kavrama kabiliyeti olarak tanımlanmaktadır. Aynı şekilde ancak ilim sahiplerinin anlama ve yorumlama faaliyetlerinde bulunabileceği belirtilmektedir: "*İşte biz, bu temsilleri insanlar için getiriyoruz; fakat onları ancak bilgi sahipleri düşünüp anlayabilir*" (29/el-Ankebût/43).

Kur'an'da akla eşyadaki düzeni anlama ve onlar üzerinde tasarımda ve tasarrufta bulunma ve buradan hareketle ilahi kudretin izlerini okuma (Bolay, 1989) imkânı bahşedildiğine vurgu yapılmaktadır: "*Allah size işte böylece ayetlerini açıklar ki akledip hakikati anlayasınız*" (2/el-Bakara/242).

Kur'an'da dini bir anlam taşıyan anahtar kavramlardan olan akıl sayesinde insanın evrendeki ayetleri anlamaya güç yetirebildiği bildirilmektedir: “*Gecenin ve gündüzün değişmesinde, Allah'ın gökten indirmiş olduğu rızıkta (yağmurda) ve ölümünden sonra yeri onunla diriltmesinde, rüzgârları değişik yönlerden estirmesinde, aklını kullanan toplum için dersler vardır*”(45/el-Câsiye/5).

Kur'an'ı Kerim'de “akıl erdirmeye” ile ilgili ayetler, insanın kavrama, bilme ve düşünme ameliyelerine teşvik etme ve bundan mahrum kalanları kınama amacına dönük mesajlarla örülüdür: “*(Ey bilginler!) Sizler Kitab'ı (Tevrat'ı) okuduğunuz (gerçekleri bildiğiniz) halde, insanlara iyiliği emredip kendinizi unutup musunuz? Aklınızı kullanmıyor musunuz?*”(2/el-Bakara/44).

“*Şimdi (ey müminler!) onların size inanacaklarını mı umuyorsunuz? Oysaki onlardan bir zümre, Allah'ın kelâmını işitirler de iyice aklettikten sonra, bile bile onu tahrif ederlerdi*”(2/el-Bakara/75).

“*O, geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin hizmetinize verdi. Yıldızlar da Allah'ın emri ile hareket ederler. Şüphesiz ki bunlarda aklını kullananlar için pek çok deliller vardır*”(16/en-Nahl/12).

İlgili ayetler incelendiğinde, Kur'an'da “a-k-l” kökünün, somut ve soyut varlıkları keşfetme, Allah ile yaratılanlar arasında ilişki biçimini anlama ve kavrama gibi temel itikadî ve ahlakî yükümlülükleri ifade etmek için kullanıldığı görülecektir (Güneş, 2003b). Diğer birtakım ayetlerde aklın duyular ötesi gaybî âleme ait gerçekleri kavrayabilecek donanımda yaratıldığı vurgulanmaktadır.

“*Dünya hayatı bir oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir. Müttaki olanlar için ahiret yurdu muhakkak ki daha hayırlıdır. Hâlâ akıl erdiremiyor musunuz?*”(6/el-En'âm/32).

“*Allah, gerekli olan emri yerine getirmesi, helâk olanın açık bir delille (gözüyle gördükten sonra) helâk olması, yaşayanın da açık bir delille yaşaması için (böyle yaptı). Çünkü Allah hakkıyla işitendir, bilendir*”(8/el-Enfâl/42).

Mealî verilen Enfâl 42'nci ayette geçen “beyyine” kelimesi, işletilen aklın elde ettiği akli kanıt manasında kullanılmıştır (İsfahânî, t.y., “Bâne”). Bahsi geçen anlamıyla “beyyine” kelimesi Kur'an'ı Kerim'de tekil ve çoğul şeklinde 71 yerde zikredilmektedir (Abdulbaki, 1945, “beyyine”). Bu husus Kur'an'ın akla ve akli kanıtla ne kadar önem verdiğini gösteren delillerdir.

Konuyla ilgili Kur'an ayetlerine dikkat kesildiğinde, insanların mücehhez oldukları anlama ve bilme kabiliyetlerini etkin şekilde kullandıklarında hidayet yoluna erme konusunda sıkıntı çekmeyecekleri ifade edilmektedir. Buna karşın iradelerini olumsuz istikamette kullanan insanlar, Allah'ın davet ettiği kurtuluş yolu yerine bedbahtlığı (körlüğü) ebedi huzur ve mutluluğa tercih edeceklerdir.

“*Semûd'a gelince onlara doğru yolu gösterdik ama onlar körlüğü doğru yola tercih ettiler. Böylece yapmakta oldukları kötülükler yüzünden alçaltıcı azabın yıldırımını onları çarptı*”(41/Fussilet/17).

Kur'an'da akıl ile ilgili ayetlerde akletme fiili ile zihinsel bir aktivite değil, hayati süreçlere dahil edilen bir eylem kastedilmektedir. Bu anlamda İslam, bilgi ile eylem arasında ahenkli bir ilişki öngörmektedir. Bu hususla ilgili ayetler, Allah'ın yaratılıştaki hikmetini ve kozmos ötesi gerçekliğini anlamaya, tefekkür etmeye çağırarak ve bu doğrultuda eyleme geçmeyi tavsiye eden ayetlerdir. Genellikle her iki hususla ilgili mesajlar bir arada yer almaktadır (Bekaroğlu, 1995). Kur'an'ın akıl etmeyi ve eylemde bulunmayı birbirinden ayırmadığına dair en önemli kanıt, aklın zikredildiği her yerde amel etmenin de anılmasıdır (Güneş, 2003b).

Hac Sûresi 46'nci ayette akletme, kalbin fonksiyonu şeklinde ifade edilmektedir. Kur'an'ın bahsini açtığı akletme, nefsanî arzu ve istekleri kontrol altına alma ve onları hak istikametinde

yönlendirme şeklinde anlaşılmalıdır(Meydani, 1987). Aklın bilgiyi elde etmek için yürüttüğü zihinsel düşünme eylemi, akletme faaliyeti olarak nitelendirilmemektedir. Çok derin bilgi sahibi olmasına karşın azgın bir inkâr zilleti içerisinde debelenen ilim sahipleri de vardır. Akletmekten kasıt, kişinin hırs ve nefsanî arzularını kontrol altına alarak bunların yol açtığı tehlikeleri bertaraf etmek ve ebedî saadeti kaybettirecek tutumlardan sakındırmaktır.

Ayette geçen “*düşünebilecekleri kalpleri*” ve “*göğüslerin içindeki kalpler kör olur*” (22/el-Hac/46) ifadeleri, hakikatin anlaşılmasının beyinden ziyade kalbin bir fonksiyonu olduğuna işaret etmektedir. Beynin sağlıklı oluşu, insanın akletmesi için değil, zeki olması için önem arz etmektedir. Çünkü zekâ ile akıl ayrı şeylerdir. Pozitif bilimlerde ilerlemek; fizik, matematik, teknoloji ve teknoloji sahalarında üst düzey başarılar elde etmek ve bu alanlarda keşifler gerçekleştirmek zekânın ürünüdür. Fakat bu özelliklere sahip bilim adamı nefis, hevâ ve hevesinin isteklerine uyar da kalbinin ve vicdanının sesine kulak vermeyerek Yüce Yaratıcıyı tanıyıp O’na boyun eğmediğinde, Kur’an terminolojisine göre akılsız kimseler kategorisinde yer almaktadır (2/el-Bakara/171; 5/el-Mâide/58; 8/el-Enfâl/22; 10/Yûnus/42,100; 45/el-Câsiye/23; 59/el-Haşr/14).

Kişinin akılsız duruma düşmesine sebep olan en büyük etken, nefsanî arzularının peşinden koşup onları ilah edinmesidir. Tutum ve davranışlarını sağduyu ve vicdanlarının salık verdiği ölçülere göre değil de şehvet güdüsü ve nefsanî arzularına göre tayin edenler, dalâlet karanlığına mahkûm olurlar. Bu saplantıları devam ettiği sürece kalpleri mühürlenir. Hak ve hakikatin merkezi kalp mühürlendiğinde, kulak ve göz maddî gerçeğin dışındaki manaları idrak edemezler.

“Hevâ ve hevesini tanrı edinen ve Allah'ın (kendi katındaki) bir bilgiye göre saptırdığı, kulağını ve kalbini mühürlediği, gözünün üstüne de perde çektiği kimseyi gördün mü? Şimdi onu Allah'tan başka kim doğru yola eriştirebilir? Hâlâ ibret almayacak mısınız?” (45/el-Câsiye/23).

“Yeryüzünde gezip dolaşmadılar mı ki, kendileri için onlar ile düşünecekleri kalpleri olsun veya onlar ile işitebilecekleri kulakları olsun! Şu bir gerçek ki gözler körleşmez lâkin sinelerin içindeki kalpler körleşir” (22/el-Hac/46).

“İçlerinden sana kulak verenler de var. Nihayet senin huzurundan ayrılınca, bilgi sahiplerine, "Biraz önce ne söyledi?" diye sorarlar. İşte Allah bunların kalplerini mühürlemiştir, arzularının peşine takılıp gitmektedirler” (47/Muhammed/16).

Ayetlere dikkat edildiğinde sözü geçen kişilerin “anlama ve bilgi sahibi olma” anlamında akıllı oldukları görülmektedir. Kalplerindeki manevî gözleri kör olduğundan hakikati algılayamamaktadırlar. Onların bu husustaki rolleri, gerçekleri hevâ ve hevesleri doğrultusunda saptırmaktır. Konuyla ilgili olarak Kur’an’da “akletme” kelimesi en çok inanmayanlarla ilgili olumsuz şekilde kullanılmaktadır.

“İnkârcılara seslenenin durumu, bağırp çağırmadan başka bir şey işitmeyen hayvana haykıran çobanın durumuna benzer. Onlar sağır, dilsiz ve kördürler; çünkü onlar akletmezler” (2/el-Bakara/171).

“İçlerinde seni dinleyenler de var ama sağırlara -üstelik akıllarını da işletmiyorlarsa- gerçeği sen mi duyuracaksın?” (10/Yûnus/42).

Kur’an’ın genel muhtevasına göre imanı yitirme, iradeyi olumsuz yönde kullanma sonucu değil, kişinin aklını faal halde işletmemesinin neticesinde gerçekleşmektedir. Bu ilginç saptamaya göre sahih bir inanç, taklitle değil, araştırma ve akli faaliyetler ile vücut bulur. İrade kabiliyetinin kişinin aleyhine dönük seçimler doğrultusunda işletilmesi de aynı şekilde aklın gereği gibi çalıştırılmamasından kaynaklanmaktadır (Alptekin, 2023d).

Kur'an'da "aklını kullanmama" ibaresi inkârcılar için kullanıldığı gibi cansız varlıklar ve hayvanlar için de ele alınmaktadır: "Yoksa onlar kendilerine Allah'tan başka şefaathiler mi edindiler? De ki: "O şefaathiler hiçbir şeye güç yetiremez ve akıllarını kullanmıyor olsalar da mı?"(39/ez-Zümer/43).

Bu ayette geçen "la ya'kılun" tabiri cansız varlıklar için kullanılmaktadır. Buradan hareketle; akıllarını çalıştırmamak suretiyle gerçeği kavrayamayanların, tıpkı cansız maddelerden yapılan putlar gibi değersiz varlıklar mesabesinde değerlendirildikleri ifade edilebilir.

Kimi ayetlerde ise "akletme" sadece "anlama" manasında kullanılmaktadır: "Şüphesiz ki, biz onu akledebilemeniz diye Arapça bir Kur'an olarak indirdik"(12/Yûsuf/2).

Aklı kullanmanın teşvik edildiği bazı ayetler insanları muhatap alarak, kevnî ve inzâl edilen ayetler üzerinde düşünmeye davet etmekte ve insanlara takip etmeleri gereken istikamet hususunda rehberlikte bulunmaktadır.

"Dünya hayatı bir oyun ve eğlenceden başka bir şey değildir. Muttaki olanlar için şüphesiz ki âhiret yurdu daha hayırlıdır. Hâlâ akıl erdiremiyor musunuz?" (el-En'am 6/32).

"Yeryüzünde birbirine komşu parçalar, üzüm bağları, ekinler; sürgünlü-çatallı ve tek gövdeli hurma ağaçlarının hepsi bir tek su ile sulanır. Böyle iken üründe bir kısmını bir kısmına üstün kılarız. İşte bunlarda akıllarını kullanan insanlar için ibretler vardır" (13/er-Ra'd/4).

"Hurma ağaçlarının meyvelerinden ve üzümlerden hem içki hem de güzel bir rızık edinirsiniz. Elbette bunda aklını kullanan bir toplum için bir ibret vardır" (16/en-Nahl/67).

"Ölü iken kendisini dirilttiğimiz ve insanlar arasında yürümesi için kendisine bir ışık (nur) verdiğimiz kimse, karanlıklarda kalıp çıkamayan kimse gibi olur mu hiç?" (6/el-En'âm/122) gibi ayetler, İslam'ın akli delile ne kadar önem verdiğini göstermektedir. Buna karşın, akıl tek başına gerçeği bulmada yeterli donanıma sahip değildir. Vahyin ulaştırdığı zorunlu gerçekler, aklın imkân ve sınırları dâhilinde değildir. Akıl, gerçeği bulma noktasında kimi şart ve sınırlamalarla kısıtlı beşerî bir araçtır. Akıl, vahyin gölgesinde hareket ettiği takdirde hakikate ulaşır. Akıl, kendi başına vahiyle irtibatsız hareket ettiğinde insanı aydınlıktan çok karanlığa götürür. Akli vahye bağlayacak, onun nurundan feyiz almasını sağlayıp gerçeğe yöneltecek ve sağlıklı düşünmesini sağlayacak kalp iradesidir. Buna göre gerçeğe ulaşmak için Kur'an'ı Kerim'i akıl süzgecinden geçirerek kalbe ve vicdana arz etmek, olmazsa olmaz şarttır.

7. Kalp

Kalp kavramı, Kur'an'ın dünyaya ve hayata bakış açısını ifade eden kelime hazinesi içinde anahtar bir kavram rolündedir. Aynı şekilde inanç ve ahlak alanlarına ait odak konumundaki ender kelimelerden biridir. Kalp, bu önemini ilahi vahyin insanla buluşma noktası (imanın tecelli ettiği mekan) olmasından almaktadır. Kur'an, insanın kendisine tahsis edilen kalp gibi psikolojik yetenek vasıtasıyla ilahi ayetleri anlayabildiğini, olay ve hadiselerden ders çıkarabildiğini belirtmektedir(22/el-Hac/46). Bunun yanı sıra kalp takvanın (22/el-Hac/32), sevginin (48/el-Hucurât/7), imtihanın (48/el-Hucurât/2), anlamanın (9/et-Tevbe/87), temizliğin (5/el-Maide/4) ve tatmin olmanın (5/el-Maide/113) yeri olduğu gibi inkârın (16/en-Nahl/22), kinin (3/Âl-i İmrân/126), öfkenin (9/et-Tevbe-15) ve hastalığın da (8/el-Enfâl/48) merkezidir. Bu anlamıyla kalp, insanın psikolojik ve inanç dünyasında olup biten her faaliyetin; içten ve dıştan gelen her türlü etkileşimin gerçekleştiği bir alandır (Güneş, 2003a).

Maddî hayat ve canlılığın sırrı kalbin atışlarında sergilendiği gibi insanın kâinattaki müstesna yeri de kalbin manasında tezahür etmektedir. Kalp anatomik yapısıyla söz konusu ihtişamını sergilemektedir. Damarlar yoluyla insanın en uç noktalarına ulaşan kalp, bedenî hayat kaynağını

bünyesinde taşımaktadır. İlahi bir sanat harikası olarak göğüs boşluğunda yer alan bu hayat merkezi, biyolojik yönünün yanı sıra hissi tarafıyla da hayrete mucip bir yapıya sahiptir (Cerrahoğlu, 1993).

İnsan acıktığında bu hissin mideden kaynaklandığı, uzun süre düşündükten sonra beynin yorulmaya başladığı fark edilir. Üzüntü ve sevinç sırasında kalpten neşet eden bir duygunun benliği sardığı hissedilir. Kalbin bu harikulade yönünü anlayabilmek için yapısının mahiyetini ve diğer organlardan farklı özelliklerini izah etmek gerekmektedir.

Kalp, tek bir organ olmasına rağmen damarlar yoluyla bedeninin en ücra hücresine kadar uzanan, adeta vücudun her yerine sirayet eden muhteşem bir mekanizmadır. Sahibine canlılık sırrını sağlayan kalp, adeta vücudun her tarafında temsil edilmektedir. Kalp, diğer organlardan farklı olarak muhteşem bir sinir şebekesine sahiptir. Diğer bütün organlar tek bir sinir sistemine tabi olmasına karşın kalp, sinir sistemi yapısının bütün unsurlarını kapsamaktadır (Nurbaki, 1984).

Kalp, vücutta birlik şuuruyla hareket etmektedir. Bu işlevi karar verme sürecinde gerek bileşiminde kurduğu hassas denge gerekse duygusal ve fiziksel tesirleri sentezlemek suretiyle yerine getirmektedir. Bu manada birliktelik şuurunun diri tutulmasında esas rolü kalp üstlenmektedir. Kalbin diğer bir önemli fonksiyonu, metafizik âleme ait hakikatleri algılayarak bu doğrultuda bir yaşam tarzı inşa edebilmesidir (Teber, 2022).

Gündelik hayatta daha çok kalp, insan vücudunda kan dolaşımını sağlayan hayati organ olarak akla gelmektedir. Kalbin bu maddî organ yapısının yanında ikinci bir anlamı ve işlevi söz konusudur. Kalp aynı zamanda bütün şuur, vicdan, his ve idraklerin kaynağıdır. İnsan, kalbin bu ikinci temel işlevi dolayısıyla anlama, ilim sahibi olma ve bilme cevherlerine sahiptir. Kalp, insanı temsil eden bu özelliği sebebiyle, Kur'an'da her türlü ceza ve tarize maruz kalan uzuv olarak anılmakta, anlama ve kavrama kabiliyeti dolayısıyla işlediklerinden ötürü ahlaki sorumlulukla yükümlü tutulmaktadır (Yazır, 1935).

Allah Teâlâ, insanoğlunun hayatını her açıdan kudreti (2/el-Bakara/22, 164, 255) altında tutmuştur. O dilemeden bir yaprak dahi kıpırdayamamaktadır (6/el-En'am/59). İnsanı en güzel şekilde yaratıp (95/et-Tin/4) ona ruhundan üfleyen (15/el-Hicr/28-29) Allah, onu yeryüzünde ilahi emanetin koruyucusu kılmıştır (33/el-Ahzâb/73).

İşitme nasıl kulağın bir fonksiyonu ise akletme/düşünme de kalbin faaliyetlerinden biridir. Buna karşın akıl ve kalp yapı ve işlev itibarıyla birbirlerinden ayrı özelliklere sahiptirler. Akıl görünen fizik âlemi ile meşgul olurken, kalp yaratılış kanunu gereği metafizik âlemle ilişkilidir. Kalp uysal ve halim iken akıl, şüpheli ve isyankârdır. Akıl imanî konularda dahi sürekli sorgularken kalp, uysallık içinde derin bir bağlılık gösterir. Esas itibarıyla iman da bir teslimiyet ve boyun eğmedir (Kılıç, 1995). Kalp, Allah'ı tanıyan, O'nu iliklerinde hisseden, Allah için çırpınan, O'na adanan, hakikatleri kavrayan ve gerçekleri keşfedendir (Gazzâlî, t.y.-b). İslam'ın özünü ve temelini kalbin mahiyetinin bilgisi teşkil etmektedir. Kalp, Rabbani ve ruhani mahiyeti nedeniyle, eşyanın özünü kavrayan ruhun en yüksek derecesidir. Onun vasıtasıyla üstün hakikatler algılanır, sonsuzluk kavranır, eşyanın bilgisi keşfedilir ve insanın gerçek mahiyeti bilinir.

Evrende insan için somut eşyaya ait bilgi ile soyut hakikat şeklinde iki çeşit ilim vardır. Dünya ile ilgili bilgiler duyular ve akıl aracılığıyla algılanırken gayb âlemine ait hususlar akıl ve duyulara ek olarak kalbî faaliyet aracılığıyla elde edilebilmektedir. Bu maksatla Kur'an'da kalbin idrak etmesinden bahsedilmektedir (22/el-Hac/46). Kur'an'da insanın vicdani yönü için de kalp kullanılmaktadır (5/el-Mâide/41; 33/el-Ahzâb/53).

Kalp, Allah'ın mesajlarını almaya muktedir nüfuz edici bir fonksiyona sahiptir. Böylelikle varlığın derin anlam dairesinin ayrıntılarına vakıf olabilir. Aynı şekilde kalp kanalıyla, insanlığı

kurtuluşa erdirecek gaybî bilgiler elde edilebilir. Kullanılış durumuna göre sahibini hayra da şerre de yöneltebilen kalp, insanın yöneldiği istikamete ilişkin ipuçlarını her hal ve davranışla açığa vurmaktadır.

Modern psikoloji, anlama ve duygu fonksiyonlarının beyin tarafından gerçekleştirildiğini iddia etmektedir. Beynin belirli noktalarına dokunulduğunda korku, üzüntü vb. duygularının oluştuğu tespit edilmiştir. Buna karşın Kur'ân, "*Kalpleri mühürlenmiştir, bu yüzden anlamazlar*" (9/et-Tevbe/87) ayetinde anlama kabiliyetinin kalbin işlevi olduğunu beyan etmektedir. Buradan hareketle kalbin beyinle yakın bir ilişkisi olduğu belirtilebilir. Bununla birlikte günümüze değin sarıh bir surette iki temel organ arasındaki ilişkinin yapısı, derecesi ve şekli açık bir şekilde ortaya konamamıştır (Cerrahoğlu, 1993).

Bütün din ve mistisizmlerde insani duyarlılığının merkezi kabul edilen kalp (Aydın, 1976), insanın manevi dünyasını temsil etmektedir. Akıl ve duyular aracılığıyla elde edilen bilgiler kalpte toplanmaktadır. Hayat ölçüsü kabul edilen ilim ve değerler süzgecine tabi tutulan bu bilgilerden yararlı ve gerekli görülenler alınmakta, arta kalanlar unutulmaya terk edilmektedir (Gölcük, 1988). Kur'an'ı Kerim'de aklın idrak gücü ve ilhamla ilgili bütün unsurlar kalp ile ifade edilmektedir. İlahi beyanda insanın anlama kabiliyeti, psikolojik bir yetenek olarak kalple ilişkilendirilmektedir (İzutsu, t.y.).

Kalp, maddi ve manevi anlamda insandaki en yetkin organdır. Bu anlamda akıldan hem biyolojik hem de manevi bakımdan daha üstündür. Zira kalp, akıl dâhil olmak üzere diğer bütün organlardan bağımsızdır. Beyni fonksiyonunu yitiren bir varlık bitkisel yaşam şartlarında hayatını sürdürebildiği halde, kalbi duran bir canlı hemen ölmektedir (Bayraktar, 1988).

Muhâsibî'ye (ö. 243/857) göre akıl, Allah'ın kalbe koyduğu bir nurdur (el-Muhâsibî, 1978). Kalp, bu mümtaz yapıyla duymakta, zaman ve mekânın ötesiyle bağlantı kurmaktadır. Yüksek değerler kalp ile anlam kazanmaktadır. Eğer selim bir kalp bedeninin yönetimine hâkim olursa insanın davranışları da güzel ahlakla bezenmektedir (Aydın, 1976).

7.1. Gazzâlî'ye Göre Kalp

Gazzâlî'ye (ö. 458/1058) göre Kur'an ve Sünnet'te kastedilen kalp, insanın eşyanın hakikatlerini anlayan ve düşünen yönüdür (Gazzâlî, t.y.-b). Bu anlamda kalp kelimesinin terim anlamı kastedildiğinde akıl manası anlaşılmalıdır. Hakkında bilgi elde edilecek şey fiziki âleme ait bir obje ise akıl ve tecrübe bu eşyanın gerçek bilgisini elde edebilmektedir. Metafizik âleme ait bir olguyla ilgili hakikatler kavranmak istendiğinde, akıl ve tecrübeye başvurmamak gerekmektedir. Bu aşamada kalbin devreye girmekte ve akıl yoluyla kavranamayan bu bilgiler Allah tarafından kalbe ilham edilmektedir. Gazzâlî, aklın kavrayış alanının ötesinde açılan deruni kalp gözünün gaybı ve müstakbelde olacakları kavradığını ifade etmektedir. Ona göre gerçek ve yakînî bilgi, kalple ulaşılan bilgidir. (Gazzâlî, t.y.-a).

Kalp içsel bir tecrübe olan sezgiyle bilgi elde etmektedir. Kalbin bilginin öznesi olabilmesi için arınması ve hakikati görme aracı olan kalp gözünün açık olması gerekmektedir (Gazzâlî, t.y.-a).

Yaratılış bakımından tertemiz olan kalp, insan vücudunun adeta yönetim merkezi misyonunu üstlenmektedir. İnsan ile ilgili manevi anlamda her türlü dönüşümün kendisinde vuku bulduğu "*insan bedeninin başkenti*", aynı zamanda her türlü değişimin adresi niteliğine sahiptir. Bu çarpıcı özelliği, anlamında saklı bulunan değişken, halden hale geçen yapısından kaynaklanmaktadır. Devrim yâ dâ diğer bir tanımla 'inkilab'ın kalple aynı kökten gelmesi buna işaret etmektedir.

Gazzâlî kalbin hakikatinin ne olduğundan ziyade nitelikleri ve halleri üzerinde durmaktadır. Ona göre kalp ruhani bir yapıdadır. Ruhani kalp mükâşefe ilmiyle ilişkilidir. Ruhani kalbi araştırmak, ruhun sırrını ifşa etmeyi gerektirir. Bu ise Resulullah'ın (sav) bile hakkında konuşmaktan imtina ettiği bir konudur. Gazzâlî, bu düşüncesinden hareketle kalp kelimesini tanımlamakla yetinmektedir.

İhya müellifi kalbi iki mana için kullanmaktadır: İlk anlamı biyolojik yapısıyla alakalıdır. Çam kozalağı şeklinde olan bir et parçası olan bu uzuv, göğsün sol tarafında yer almaktadır. İçinde çokça gözenek ve damarın bulunduğu bu organın içindeki oluk benzeri boşluklarda simsiyah bir kan bulunmaktadır. Kalbin bu bölümü ruhun kaynağı ve madenidir. Kalbin bedene hayat pompalayan bu dinamik karakteri dinî gaye ve maksatlarla ilgili değildir. Bu tür kalp bütün canlı ve vefat eden hayvanlarda bulunmaktadır.

İmamı Gazzâlî'ye göre kalbin diğer anlamı Rabbânî ve rûhânî lâtife ve inceliğinde saklıdır. Ruhani kalbin cismanî kalp ile ilişkisi vardır. Bu letafet insanoğlunun hakikatidir. İnsanı diğer varlıklardan ayıran idrak, bilme ve kavrama kalbin bu yönüyle bağlantılıdır. İnsana kimlik ve öz kazandıran asli karakteri bu özelliğinin sonucunda gelişmiştir. Allah'ın muhatap aldığı, cezalandırdığı, mükâfata tabi tuttuğu, kınadığı ve sorumlu tuttuğu tarafı bu yönüdür. Maddi ihtiyaç bağlamında varlığın devamını sağlamak cismanî kalp ile ilgilidir.

Cismanî kalp ile ruhani kalp arasındaki bu ilişkiyi idrak etmek, insanlığı derin haşyet ve şaşkınlığa sürüklemektedir. Çünkü rabbânî kalple cismanî kalbin irtibatı, renklerin cisimlerle, sıfat ve niteliklerin mevsuflarla olan ilişkisine benzemektedir. Daha açık bir izahla, bu iki kalp türü, âleti kullananın âletle ilişkisi ya da oturanın oturduğu yerle irtibatlanması gibidir. Kalbin ruhani veya manevi yönüyle insanın anlayan ve şeylerin hakikatini bilen tarafı kastedilmektedir. Bu özelliği bazen göğüste bulunan kalpten kinaye ile zikredilmektedir. Çünkü kalbin o lâtif yönü ile cismi arasında özel bir alâka ve irtibat bulunmaktadır. Kalp, maddi anlamda her ne kadar bütün beden uzuvlarına kan pompalayarak hayat kaynağı rolünü ifa etse de manevi olarak üstün ve seçkin varlığını temsil eden daha mümtaz bir vasfa sahiptir. Bu özellikler insanın bütün maddi ve manevi varlığını ilk etapta kalp ile bağlantılı kılmaktadır (Gazzâlî, t.y.-b).

İnsanın iyi ile kötüyü ayırt etmesini sağlayan akıl, kalp gözü açık olduğunda maddi olanın ardındaki gizi ilahi gerçekleri kavrayabilmektedir. İnsan salt akıldan ibaret değildir. Aklın yanında anlayan ve kavrayan kalbi vardır. Kur'an-ı Kerim akla yeni bir misyon yükleyerek, vicdani şuur ve akletmeyi bir arada sağlamaktadır. Akledebilen ve vicdani hakkaniyet ölçüleri çerçevesinde işleyen bir insan, dosdoğru hidayet yolunu bulacaktır.

Gazzâlî'ye göre kalp, insanın bedeni bir devlete benzetilecekse onun başkenti konumundadır. Beden, insan nefsinin memleketi, varlığının alameti ve istikrar bulduğu merkezdir. Organlar ve kuvvetleri ise, sanatkârlar ve çalışanlar mesabesinde. Tefekkür ve akli kuvvet se müsteşar rolündedir. Şehvet ise insanın hizmetlerini gören köle görevini görmektedir. Öfke ve gayret duyguları, emniyet güçlerini temsil etmektedir. Ülkeye ekonomik anlamda katkıda bulunan köle (şehvet) yalancı, hilebaz, dolandırıcı ve habis karakterlidir. Buna karşın sureti haktan görünmektedir. Oysa yönlendirmelerinin arka planında insanı felakete sürükleyen hileler gizlidir. Ölüm saçan zehir gibi etrafını yok oluşturmaktadır. Varoluş gayesi, insanı doğru yola sevk eden müsteşarın (akıl) etkin rolünü kısıtlamaktır. Öyle ki bir saniye dahi bu emellerini gerçekleştirmekten geri durmamaktadır.

Nefis, devlet idaresinde müsteşarın (akıl) yönlendirmesi ile hareket etmeli, onunla istişarede bulunmalı ve kötülüğün simgesi durumundaki köleden (şehvet) yüz çevirmelidir. İnsanın kurtuluş reçetesinin, kötü emellere sahip köleye (şehvet) muhalif tavır sergilemekte saklı olduğuna kanaat getiren devlet başkanı, otoritesine müdahalede bulunan köleyi (şehvet), emniyet amiri rolündeki azim ve gayreti ile derdest etmelidir. Köle sürekli müsteşarın direktiflerine uymalı ve yardımcı kuvvetleri ile birlikte etkisiz hale gelmelidir. Köle bu yapıya kavuştuğunda, art niyetli kimliğini terk edecek ve hakka hizmet etme yoluna koyulacaktır. Bu durumda iktidara ortak olarak idari mekanizmayı aktif kılacak bir role bürünecektir. Bu takdirde memleketin işleri rayına oturacak ve adalet mekanizması ikame edilecektir. Böylelikle nefis akıldan yardım talep edip öfke ve gayreti şehvete musallat kıldığında, şehvet itaat

etmeye mecbur kalacaktır. Şehvetin terbiyesi ve akla hizmet etmesiyle, öfkenin insan üzerindeki gurur ve etkisi kırılacaktır (Gazzâlî, t.y.-b).

Gazzâlî, kalbi ruhla özdeşleştirerek, onu Allah'ı tanımaya (marifetullah) mahsus bir organ olan ruhun hakikati ile aynı anlamda tanımlamaktadır (Gazzâlî, t.y.-a).

7.2. Kalp Kavramının Filolojik Tahlili

İnsanın varlığını anlamlı ve önemli kılan iki temel kavramdan biri olan kalp, insanın manevi inşa sürecinde mihenk taşı mesabesindedir. Kur'an'da akıldan sonra hayatın derin anlam katmanlarında saklı ilginç ve bir o kadar da önemli ilim ve hikmeti kavrayan kalp, insan bedeninin başkenti konumundadır. Bu alanda gerçekleştirilen araştırmalarla engin mana deryası gün geciktikçe daha da belirginleşen kalp, biyolojik fonksiyonundan çok, insanın dünyevi ve uhrevi hayatını şekillendirmedeki etkinliği dolayısıyla seçkin bir yapıdadır. Kur'an'da kalbin nasıl ele alındığını tespit edebilmek için kavramın sözcük ve ıstılahi anlamları izah edilmelidir.

Sülasi ikinci baktan “*kalebe yaklibu*” fiilinin masdarı olan “*kalebe*” kelimesi, bir şeyi bir yönden öteki yöne çevirmek anlamına gelmektedir. Arapça'da “insanı kalbetmek” demek, onu yolundan çevirmek ve inkılab ettirmek, yani bir halden başka hale sokmak demektir. Araştırma konumuzun ikinci başat kavramı olan kalp ya da kalb bu kökten türemiştir (İsfahânî, t.y., “K-1-b”). Aşağıdaki ayetlerde geçen kalp kelimesi bu manada kullanılmıştır.

“...O'na döndürüleceksiniz” (29/el-Ankebût/21).

“Ökçeleriniz üzerinde gerisin geriye mi dönüvereceksiniz? Ve her kim gerisin geriye dönerse elbette Allah Teâlâ'ya hiç bir zarar vermiş olamaz” (Âl-i İmrân 3/144).

“Dediler ki: ‘Biz şüphesiz yok Rabbimize dönüvericileriz’”(7/el-A'raf 7/125).

“Ve o zulmedenler, nasıl bir inkılab mahalline yuvarlanıp gideceklerini (hangi akıbeta maruz kalacaklarını) yakın da göreceklerdir”(26/eş-Şuarâ/227).

“K-1-b” kökünden türeyen “kalb” kelimesi, temel olarak göğsün solunda bulunan et parçasını ifade etmek için kullanılmaktadır. Kalb kelimesinin kendisine isim olduğu yüreğin ortasıyla sıkı bir ilişki vardır. Kalbin sözlük anlamıyla yaygın olarak kastedilen bir şeyin yüzünü ve yönünü çevirmek ile yüreğin anlık değişim ve dönüşüm içinde bulunması ile halden hale evrilmesi bağlamı arasında sıkı bir irtibat bulunmaktadır (İsfahânî, t.y., “k-1-b”).

Hz. Peygamber'den (sav) rivayet edilen, “Ey kalpleri evirip çeviren (Allah'ım), kalbimi dininin üzerine sabit kıl” (Tirmizî, t.y., “Daevât”, 127, Hadis No: 3587) hadisinde de kalbin bir halden başka bir hale geçişine vurgu yapılmaktadır.

7.2. Kur'an'da Kalp Kavramı

Kur'an-ı Kerim'de kalp, bütün ruhi ve fikri tavırların odak noktası şeklinde takdim edilmektedir. Kalp, insanı kurutuluşa erdiren, imanın kendisinde vücut bulduğu merkez olduğu gibi inkârın da kök saldıği mahaldir. İman, dil ile ikrar, kalp ile tasdikten ibarettir. Kalp, Allah'ın adı anıldığında ürperen, imanın arttığı ve tahkiki boyutta kökleştiği organdır (Beydâvî, 2001). Ahirette kurtuluşun temel kaynağı da kalbin iman etmesiyle (26/eş-Şuarâ/88-89) mümkün olacaktır.

Kalp, iman etmenin (49/el-Hucurât/14) ve kurtuluşun adresi olduğu gibi her an olumsuz değişimlere maruz kalabilecek bir niteliğe de sahiptir. Kalp, şek ve şüphelerin yuvalandığı (9/et-Tevbe/45), inkârın vücut bulduğu (18/el-Kehf/28), istikameti ve hidayeti yitirmeye sebep olan tutum ve tavırların takınılmasına sebep olan çirkin emel ve fiillerin tezahür etmesine yol açan sapkınlığın mekânı mesabesindedir (16/en-Nahl/22). Kalp perdelenmekte (2/el-Bakara/88), mühürlenmekte (2/el-

Bakara/7), kilitlere vurulabilmekte (30/er-Rûm/59), körleşmekte (22/el-Hac/46), pas tutmakta (83/el-Mutaffifin/14) ve ateşlerin dahi eritemeyeceği taş haline, hatta taştan bile katı hale gelebilmektedir (2/el-Bakara/74).

Kalp bu yetenekleriyle insanın kıymet ve şerefini taşıyan bir mihenk taşı konumundadır. Hem iman hem de inkârın mekânı olması hasebiyle insanın yaratılış amaç ve gerçeğini en bariz şekilde yansıtan özelliğe sahiptir.

“Kalp” kelimesi Kur’an’da müfret, tensiye ve cemi halinde toplam 132 yerde geçmektedir (Abdülbaki, 1945). Kur’an kalbi insanın gerçek benliği, ölümsüzlüğü yakalayan fark ediş yetisi, aşkın varlığı sezış ve müteâl varlığa eriş kudreti olarak tanıtmaktadır. Manevi idrakin yanı sıra duyular üstü bilincin biricik aleti olarak realiteyle direkt temasın da tek aracıdır. Bundan dolayı Kur’an, bu alet ve araçtan mahrum olanların hakikati anlayamayacaklarına dikkat çekmektedir (İkbal, t.y.).

“Muhakkak ki bunda, kalbi (aklı) olan yahut şahit olarak (zihnini toplayarak dikkatle) kulak veren kimse için öğüt vardır”(50/Kâf/37).

Kaf Süresinin 37’nci ayetine benzer şekilde diğer ayetlerde de akıl için öngörülen tedebbür (47/Muhammed/24), tezekkür (50/Kâf/37), tefakkuh (7/el-A’raf 7/179) vs. fonksiyonlar kalp için de tanımlanmıştır. Kur’an’da kalb yerine “sadr” kelimesi de mecazen kullanılmıştır. Çünkü sadr/göğüste maddi kalp bulunmaktadır. Kalbin “sadr” şeklinde ifade edildiği ayet sayısı 44’tür (Abdülbaki, 1945).

Kalp kelimesi Kur’ân-ı Kerim’de, düşünce ve akıl (50/Kâf/37), mutmain olma (13/er-Ra’d/28), hidayet ve rahmet (10/Yûnus/57), temizlik (26/eş-Şuarâ/89), korku ve endişe (8/el-Enfâl/12), sıkıntı (7/el-A’raf 7/2.), hüsrân ve kin (3/Âl-i İmrân/118), iman (16/en-Nahl/106), takva (8/el-Enfâl/2), şüphe (9/et-Tevbe/45), nifak (9/et-Tevbe/77), inkâr (16/en-Nahl/22), körlük ve kapalılık (2/el-Bakara/7; 47/Muhammed/16), gayretli, takviyeli (8/el-Enfâl/11) gibi... bir çok duyu ve yeteneğin merkezi durumundadır (Abdülbaki, 1945). Türkçe’de gönül anlamında kullanılan “fuad” (Uludağ, 2001), kalbin bir üst derecesidir. Konuyla ilgili İsfahânî (ö.409/1018), kalbin yanıp tutuştuğunda “fuad” adını aldığını belirtmektedir. Müfessir, bu manaya dayanak kabul etmek üzere ateşte kızartılan ete “feid” denildiğini aktarmaktadır (İsfahânî, t.y., "K-l-b").

Kalbi konu alan ayetler insan nefsinin birçok yönüne işaret etmektedir. Bazı ayetlerde kalbin akli faaliyetine değinilirken bazı ayetlerde insanın duygusal ve vicdani yönüne ilişkin hususlara yer verilmektedir. Kimi zaman da akli ve duygusal yönleri bir arada zikredilmektedir.

“Yeryüzünde hiç dolaşmadılar mı ki, düşünebilecekleri kalpleri, işitebilecekleri kulakları olsun! Şu bir gerçek ki, kafalardaki gözler kör olmaz ama göğüslerin içindeki kalpler (kalp gözleri) kör olur”(22/el-Hac/46).

Ayetin salık verdiği sessiz ayetler üzerinde düşünüp ibret almayı sağlayacak olan akleden kalptir. Ayrıca ayette duygu, kalp ve akıl arasında güçlü bir bağın olduğuna işaret edilmektedir. Göz, kulak ve kalbin işlevsizliği ile aklın yokluğu birbirleriyle irtibatlıdır. Akıl ile kalp arasındaki bağ kesilip akıl kendisine yüklenen manevi fonksiyonları ifa edemeyince, kulaklar hakka karşı sağır, gözler de kör kesilir.

Akıl, kalp ve duyular birlikte hareket ettikleri takdirde, insanlar geçmiş ümmetlerin karşılaştığı vakalardan ibret alırlar. Daha önceki milletlerin başına gelen felaketlerin izlerini görmek ve kıssalarını işitmek, ibret almak açısından çok etkilidir. İtikadî ve ahlakî eğitimin başat unsuru kabul edilen kıssalardan faydalanmak, kalp gözü açık ve imanın kalbine muktedir olduğu kimselere mahsustur.(Alptekin, 2023a) Karşılaştığı herhangi bir hadiseye şahit olan kişi, eğer üzerinde etraflıca akıl yürütmezse, yaşananlardan herhangi bir sonuç ve ders çıkaramaz. Bunun için ayette *“kafalardaki gözler kör olmaz ama göğüslerin içindeki kalpler kör olur”* denilerek inkârcıların kalp gözlerinin kör

olduğunu, başlarındaki maddî gözün ise sadece baktığını, anlama fonksiyonun merkezi kalbin her türlü maddî ve manevî olumsuzlardan arınması için iman ile teskin edilmesi gerektiğine dikkat çekilmektedir (Râzî, t.y.).

Ayete göre sahibini haktan saptıran, nefsanî arzu ve şehvetlere uymaktan alıkoyan unsur, insanın algılama yeteneğine sahip kalbî yöneliştir. Gerçekte kör olan gözler değil, derin hikmete dayalı basiret körlüğü ve irfan yitikliğidir. Kişinin basireti bağlanır ve işlevsiz kalırsa, göz sağlığı yerinde bile olsa etrafındaki hadiselerden ibret alamaz, olayların arka planındaki engin hikmeti kavrayamaz.

Kur'an, insanlığa hak ve hakikate davet ederken kıssa yönteminden yararlanmaktadır. Geçmiş kavimlerin başına gelmiş hadiselerden hareketle itikadî ve ahlaki öğretileri aşılacak, muhatapların ilgi ve dikkatini daha etkin şekilde çekmektedir. Kıssalar, ilahî mesajların anlaşılabilirliği üzerinde tefekkür etmeyi gerektirmektedir. İnsanın çevresinde vuku bulan sayısız hadiselerden ibret alabilmesi, üzerinde akıl yürütmesine bağlıdır. Bundan dolayı ayette geçen *“kafaların içindeki göz kör olmaz ama göğüslerin içindeki kalpler kör olur”* ifadesi, kafa gözüyle gördükleri halde, kalp gözleri mühürlenmiş inkârcıların hadiselerin arka planına vakıf olamadıkları, dolayısıyla ibret ve ders alamadıklarını vurgulamaktadır.

Hac Sûresi 46'ncı ayette duyu, kalp ve akıl arasında güçlü bir ilişki ağının mevcut olduğuna işaret edilmektedir. Duyu organları ile akıl ve kalbin işlevsizlikleri, sahibinin işlediği çirkin eylem ve tutumlardan kaynaklanmaktadır. İnsanın hidayetin anlam dünyasına adım atabilmesi akıl, kalp ve duyu organlarının yaratılış özellikleri doğrultusunda işletebilmesine bağlıdır. İnsan, ilahî ilke ve esaslar doğrultusunda işlediği fiil ve gösterdiği tutumlar ölçüsünde sıratı müstakim üzere yol alabilmektedir. Bu organların yaratıldıkları öz üzere kalabilmeleri, vahiy etrafında şekillenen inanç ve ahlak esaslarına tabi olmalarıyla bağlantılıdır. Aksi halde bu yetilerin aslı yapılarında bozulma vuku bulur ve gerçeğe ulaşma bu oranda zorlaşır (Alptekin, 2023c).

Bu ayette gerçeği araştırmak ve doğal tabiatın işleyişini gözlemlemek için yeryüzünü dolaşmaya yönelik çağrı yapılmaktadır. Kalple ifa edilmesi istenen anlamak eylemi, aklın görevidir. Akıl ve kalbin en anlamlı ve hayati bağlantısına vurgu yapan ayet, muhatapları gayb âleminin engin ve ulvî mahiyetini keşfetmeye teşvik etmektedir. İki temel bileşenle ile kâmil bir yapıya erişen insan, görünen âlemlerle birlikte metafizik dünyanın sınırlarını çözdüğü takdirde varoluş amacını gerçekleştirecektir. Eğer kişinin kalbi bozulmuş ve aklıyla bir irtibat kuramayacak ölçüde körelmişse, gerçeği sadece akılla kavrayamaz. İki mütemmim cüzden birinin eksikliği halinde diğerinin fonksiyonu kalmayacaktır.

“Şimdi siz bunların size inanmalarını mı umuyorsunuz? Oysa bunlardan bir grup vardır ki, Allah'ın kelamını dinliyorlar da onu aklettikten sonra bile bile tahrif ediyorlar”(2/e1-Bakara/75).

Ayette bilmekle imanın farklı faaliyetler olduğu tespit edilmektedir. İman kabul etmeyi ve uygulamayı gerektirmektedir. Bilmek için ise böyle bir zorunluluktan bahis açılmamaktadır.

Kur'an, duyularını ve akıllarını kullanmayanların, insanlık sıfatını kaybettiklerini ilan etmektedir. İnsanı diğer âlemlerden ayıran en temel nitelik, akıl sahibi oluşudur. Kur'an'a göre akıllarını işletmeyenler hayvanlardan bile daha aşağılık bir seviyeye gerilemektedirler. Aynı şekilde Kur'an, duyu ve akıllarını işlevsiz hale getirenleri ölümlere benzetmektedir. Hayat ile ölümün arasındaki fark, akıl ve duyuların çalışıp çalışmamasına göre belirlenmektedir.

“Şüphesiz, sen ölümlere işittiremezsin. Dönüp gittikleri zaman çağırıyor sağırlara da işittiremezsin” (30/er-Rûm/52).

“Dirilerle ölümler bir olmaz. Allah dilediğine işittirir; yoksa sen kabirlerde bulunanlara işittirecek değilsin” (35/Fâtır/22).

Ayetlerde ilahi gerçeklere yüz çevirip anlamak istemeyenler, ölü ve sağlırlara benzetilmiştir. İşledikleri fiiller yüzünden kalpleri mühürlenenden doğru düşünme yetileri de bozulduğundan, hak ve hakikate yabancılaşırlar. Mana âleminde birbirlerine zıt yapılar halinde hareket eden akıl, kalp ve duyular, ilahi rahmet sağanağını felaket şeklinde algılayabilmektedirler. Bundan dolayı Allah bu tür insanlar için elçisine; “*Onları uyarsan da uyarmasan da onlar için birdir, inanmazlar*” (Yâsin 36/10) diye hitap etmektedir. Kalplerindeki asli yaratılış özelliklerini kaybedenler, varlıklarını anlamlı kılan bütün unsurları yitirirler. Çevreleriyle olumlu, doğru ve faydalı ilişkiler kuramayan varlıklar, kendilerini ölüme terk ederler. Bu yaşam tarzı ile hareket edenlere ilahi mesajlar okunduğunda, herhangi bir tepki göstermemekte ve ilahi mesajlara karşı duyarsız kalmaktadırlar (Alptekin, 2023b).

“*Bil ki sen ölümlere işittiremezsin, arkalarını dönüp giderlerken sağlırlara da dâveti duyuramazsın. Sen körleri sapıklıklarından çevirip doğru yola getiremezsin. Ancak ayetlerimize inanıp da teslim olanlara duyurabilirsin*” (27/en-Neml/80-81).

Kur’an, insana selim fitrat üzere istikamet takip etmesi amacıyla kılavuzluk yapmaktadır. Allah’ın tayin ettiği bu metot, son dönemde insanlığın ilim sahasında eriştiği düzeyi de işaret etmektedir. İnsan sürekli Allah’ın gözetimi altında yaşamaktadır. Bu şuurla kalbini her türlü isyan ve inkâr mahiyeti taşıyan niyet ve düşüncelerden muhafaza etmelidir (Kutub, t.y.). Akıl ve kalbe çizilen harika metotla ilgili ayette şu ifadeler yer verilmektedir: “*Bilmediğin bir şeyin ardına düşme; çünkü kulak, göz ve gönül, bunların hepsi ondan sorumludur*” (17/el-İsra/36).

Kur’an, kişiye bir haber ulaştığında karar vermeden önce araştırma yapmasını istemektedir. Konuyla ilgili Katâde (ö. 117/735) şu izahta bulunmaktadır: “*Görmediğin halde gördüm, işitmediğin halde işittim, bilmediğin halde bildim deme. Çünkü Allah kıyamet günü insanın duyu organlarından yani kulağından, gözünden, kalbinden ve azalarının yaptıklarından sorumlu tutacaktır*” (İbn Kesir, t.y.).

İnsan akıllı ve hür iradesiyle organlarının işlediği fiillerden sorumlu tutulmuştur. Bu bağlamda bir kişi ve olay hakkında konuşulup hakkında karar verme aşamasına gelindiğinde çok dikkatli olunmalıdır. Aksi takdirde işittiği haber yalan çıktığında bundan ötürü kulağından, birçok fitne ve fesadı görmekten dolayı gözlerinden ve yalan ve iftiranın ortaya saçılmasından ötürü kalbinden sorguya çekilecektir (Vehbi Efendi, t.y.).

İslam’ın akıl ve kalp yoluyla takip edilmesini tavsiye ettiği bu metot ile inanç âleminde vehim ve hurafeler yer bulamaz, zan ve şüphe ile karar verilmez (Mevdudî, 2005).

İnsan kalbi bilerek işlediği fiillerden dolayı sorumlu tutulacaktır. Kalp günah işleyebilme hürriyetine sahiptir. Örneğin şehadeti gizleme iradesi kalpte vuku bulan bir eylemdir (Alûsî, 1997). Ayette konuyla ilgili şöyle buyrulmaktadır: “*Allah sizi, yaptığınız kasıtsız yeminlerinizden sorumlu tutmaz fakat kalplerinizin kazandığı (bile bile yaptığınız) yeminlerden sorumlu tutar*” (2/el-Bakara/225. Ayrıca bkz. 2/el-Bakara/284; 33/el-Ahzâb/5).

İslam âlimleri, Allah’ın günah işleme fiilini kalbe izafe ettiğini belirtmişlerdir. Buna kalbin insanı yönlendirmede etkin rolünü, belirleyici iradesini ve ilmi elde etme kabiliyetini dayanak göstermişlerdir (Râzî, t.y.). Beden ülkesinin reisi olması hasebiyle kalbin hidayete ermesiyle bütün vücut salaha ulaştığı gibi onun bozulmasıyla da bütün vücut ifsat olur (Buḥârî, 1987, s. İmân 39, Büyû’ 2; Müslim, 1374-75/1955-56, s. Müsâkat 107, 108; Tirmizî, t.y., s. Büyû’ 1). Kalbin fiilleri arasında iman, küfür, hasenat ve seyyiat zikredilmiştir (Zemahşerî, t.y.). Kalp, insanın özü ve bütün fiillerinin karar mahallidir. Vücudun diğer organları kalbin yardımcılarıdır.

Kur’an’a göre kalp bütün idrak mekanizmasının merkezini teşkil etmektedir. Duyular aracılığıyla telakki olunan bilgiler kalpte idrak edilmektedir (Kutub, t.y.). Kur’an’da vahyin peygamberin kendisine değil de kalbine indirildiğinin ifade edilmesinden maksat, anlama ve düşünme

mahallinin kalp olduğunu vurgulamaktır (Vehbi Efendi, t.y.). Hz. Peygamber (sav) kendisine indirilen ayetleri ezberlemek suretiyle kalbinde hıfz ediyor, ardından bu ilahi kelamı ümmete tebliğ ediyordu (Râzî, t.y.). Öncelikle Kur'an Allah'ın izniyle Hz. Peygamber'e (sav) indirilmiş ve O'nun kalbine sağlam bir şekilde yerleştirilmiştir (Taberi, t.y.).

Kur'an, insanın işlediği çirkin fiillerden ötürü kalbinin mühürlendiğini,(5/el-Maide/13.) gözlerinin perdelendiğini (7/el-A'râf/179), kulaklarına ağırlık çöktüğünü (6/el-En'âm/25) ifade etmektedir. İdrak kabiliyetleri manen körelen insanların eşyanın gerçek bilgisini algılama kabiliyetleri işlevsizleşmektedir. Gaybî unsurların dâhil olduğu süreçlerle idrak edilen hakikatler, somut bilgi, deney ve gözlem metotlarıyla sınanamazlar. Bu aşama somut gerçekten soyut hakikate geçiş, gaybî âlemi idrak ve ona inanma süreçlerini kapsamaktadır. Konuyla ilgili ilahi mesajlar dikkatleri kâinattaki sözsüz ayetlere çevirmektedir. İnkâr etmesine karşın dünyada başarılı bir seviye erişen insanlar, motivasyonlarını dünyevi işlere yoğunlaştırdıkları için bu dereceye erişmişlerdir (İbn Cevzî, t.y.). Buna karşın bu kategorideki inkârcı kesim, uhrevî âleme ilişkin idrak ve inanma faaliyetleri bağlamında derin buhran ve girdaplarla yüzleşmektedirler. İşledikleri olumsuz ahlaki fiiller kalplerinin mühürlenmesine, hakikatlerle aralarına manevî bir perdenin örülmesine sebep olmuştur.

“İnkâr edenleri imana çağıran (peygamber) ile inkâr edenlerin durumu, bağırıp çağırmadan başka bir şey duymayan hayvanlara seslenen (çoban) ile hayvanların durumu gibidir. Onlar sağırdırlar, dilsizdirler, kördürler. Bundan dolayı anlamazlar”(2/el-Bakara/171).

Bu ayette duyuların faaliyetleri ile aklın işlevi arasında sıkı bir bağın olduğuna işaret edilmektedir. İnsan, kendisine indirilen ilahi vahiyler çerçevesinde karşılaştığı ibret verici hadiselerin arka planındaki ilahi kudret ve azametın gizemli işlevlerine dikkat kesilmezse kendisini akılları olmayan hayvanlarla aynı düzeye indirgemiş olur. Akıl ve irade sahibi bireye ne kadar hak ve hakikatin mesajları gönderilse de, bu ikazların muhatabı hakikati anlamak ve kavramak için gayret sarf etmediği takdirde, vahiy ve peygamberle desteklenmenin bir amacı kalmayacaktır.

Ayette hitap ilk etapta vahyin indiği dönemde hayat süren kesimlere yapıldığı şeklinde anlaşılmaktadır. Kur'an, bütün zamanlara ve mekânlara indirildiğinden kıyamete değin vuku bulacak bütün hadiseler etrafında genel kaideler belirlemektedir. Günümüzde teknolojik imkânlar aracılığıyla dünyanın her köşesine ilahi mesajlar ulaşmaktadır. Buna karşın ilahi yönlendirmelere ilgi ve rağbet o denli vuku bulmamaktadır. İnsanlığı yönlendiren akıl, kalp ve duyuların maddî ve manevî fonksiyonlarını ifa hususunda aradan geçen zamana karşın, ilahi mesajlara karşı takınılan tavır ve tutumların değişmediği müşahede edilmektedir. Parlak yankısına ve çarpıcı gerçekliğine karşın insanların Allah'ı idrak edemiyor oluşlarının sebebi, kişinin kendisi ile hakikat arasında ördüğü manevî duvardır.

Arapça bilmesine veya ana dili olmasına karşın hayatını çepeçevre saran Kur'an nağmeleri üzerinde anlamak ve kavramak için kulak kesilmeyenlerin sayısı Arapça bilmeyenlerden az değildir. Allah'ın güç ve kudretini kabullenmek istemeyenlerin kalpleri mühürlendiği gibi gerçekleri anlamaları ve hidayete ermeleri de imkânsızdır.

“Yoksa sen onların çoğunun (söz) dinleyeceklerini yahut akıllarını kullanacaklarını mı sanıyorsun? Onlar hayvanlar gibidirler, belki yolca onlardan daha da şaşkındırlar” (el-Furkân 25/44).

“And olsun biz, cinler ve insanlardan, kalpleri olup ta bunlarla anlamayan, gözleri olup ta bunlarla görmeyen, kulakları olup ta bunlarla işitmeyen birçoklarını cehennem için var ettik. İşte bunlar hayvanlar gibi, hatta daha da aşağıdadırlar. İşte bunlar gafillerin ta kendileridir” (7/el-A'raf 7/179).

“İşitmedikleri halde, "işittik" diyenler gibi de olmayın” (8/el-Enfâl/21).

“Onlardan sana kulak verenler de vardır. Fakat sağırlara, hele akılları da ermiyorsa, sen mi işittireceksin? İçlerinden sana bakanlar da vardır. Fakat körlere, hele gerçeği görmüyorlarsa, sen mi doğru yolu göstereceksin?” (10/Yûnus/42-43).

“(Nûh tufanı), olayını sizin için bir uyarı yapalım ve belleyecek kulaklar da onu bellesin” (69/el-Hakka/12)

Kur’an’da kalbin akletmesiyle ilgili alakalı ayetler, akılla kalp arasında sıkı bir ilişki olduğu ve aklın kalbin içerisinde yer aldığı kanısına ulaştırmıştır. Mevzuyla ilişkili ayrıntılar somut düzeyde izah edilemese de Kur’an’ın hadiseye dair vurgusu delil gösterilmiştir. İlim dünyasının önünde uzun süredir çözülmeyi bekleyen sır olarak duran ilişki biçimi bütün detayları ile açığa kavuştuğunda, insanlık mana âleminin gizemini keşif yolunda önemi bir merhale kat edecektir.

Âlimlerin büyük çoğunluğu Kur’an’da kalb kelimesiyle akıl anlamı kastedildiğini belirtmektedir. Ferrâ (v. 207/822) “... Muhakkak ki bunda kalbi olan kimse için öğütler vardır”(50/Kâf/37) ayetinde geçen kalb kelimesinin akıl anlamında kullanıldığını ve Arapça’da kalb kelimesiyle akıl anlamının murat edildiğini belirtmektedir (Ferra, 1983).

Kur’an’da kalbin akıl anlamında kullanıldığı görüşünü ileri süren müfessirlerin çoğu Hac Süresi 22’nci ayeti delil göstermişlerdir. İlk müfessirlerden İbni Abbas (ö.68/687) kalb kelimesine akıl anlamını vermiştir. Ona göre kalbin güçlerinden biri de akıldır. Ebu Leys de (ö. 294/906) ayette geçen “kalbi olanlar” lafzını “akledenler” diye aktarmıştır. Müfessire göre kalp, insanın algı mekanizmasıdır. Bu yüzden bu ayette kinaye yoluyla akıl yerine kalp kelimesi kullanılmıştır. Mücâhid b. Cebr de (103/721) benzer görüşü savunmaktadır (el-Kuvvetli, 1978).

İlgili ayetler (9/et-Tevbe/87; 22/el-Hac /46) kalbin ilim ve akıl mahalli olduğunu vurgulamaktadır. Kalp, yaratılışı amacı itibariyle hakikati idrak kabiliyeti donatılmıştır (et-Tusî, t.y.). Kurtubî’ye (671/1273) göre Kur’an’da aklın rolü kalbe izafe edilmektedir. Ona göre akıl, kalbin bünyesinde yer almaktadır. Duyma işlevinin kulak ile ifa edilmesi gibi aklın işlevi ile anlama mekanizması da kalple ilişkilidir (Kurtubi, 1372/1991). Akli fonksiyonların kalbin temel aktivitesi olduğu görüşünü paylaşan İbnü’l-Cevzî (ö. 597), kalbin anlamının merkezi olmasından dolayı mühürlendiğini savunmaktadır (İbn Cevzî, t.y.).

Bir kısım âlim ise aklın anlama işlevinin beyinde gerçekleştiği görüşünü savunmaktadır. Bu âlimlerden Mustafa Sabri Efendi (ö. 1954), akıl beyinde bulunmasına karşın bilme eyleminin sonuçlarının kalpte gerçekleştiğini ileri sürmektedir. Nasıl ki gözler güneş ışığı sayesinde nesnelere görüyorsa kalp de akıl aracılığıyla bilgi elde edebilmektedir (Efendi, 2021). Şevkânî de (ö. 1250/1834) aklın anlama ve bilgi sahibi olma fonksiyonlarını beyin aracılığıyla gerçekleştirdiğini, aklın bilgi edinme ve anlamlandırma işlevlerinin dimağda vuku bulduğunu iddia etmektedir. Ona göre akıl, kalp mahalinde yerleşik karşın kalp, bilgiyi idrak rolünü akıl vasıtasıyla ifa etmektedir (Şevkânî, 1991).

8. Kamil Mü’minin Temel Niteliği: Akıl ve Kalp Uyumu

İnsanın seçkin kimliğini oluşturan bütün asli değerler, esas itibariyle iki kurucu unsur olan akıl ve kalple ilişkilidirler. Bu bağlamda insanın düşünce ve inanç yapısının inşasında akıl ve kalp hayati fonksiyonlara sahiptirler. Allah, insanı yaratırken akıl ve kalp gibi iki önemli değerle donatarak varlıkların çoğundan üstün kılmıştır (2/el-Bakara/30; 17/el-İsrâ/70; 95/et-Tîn/4-6).

Bilgiye ulaşma aracı olan akıl, duyular kanalıyla elde edilen verileri tanzim eder. Bilgi dağarcığında toplanan bilişsel veriler, kalp katında idrak edilir. Kalbin bilgi edinme işlevini sağlayan akıl, kalbin hizmetkârı konumundadır. Çünkü hakiki bilgi, kalbin onayladığı bilgidir.

Kalbi sürece dâhil etmeden, sadece akılla elde edilen genel ve soyut bilgiler tek başına yeterli olsaydı, genel kabul ölçülerine göre hareket eden bütün insanların dinin emir ve yasaklarını kabul etmesi gerekirdi. Hakikatin kabul edilmesi ve davranışa dönüştürülmesi, sıradan bir akli eylemin ötesinde manevi bir potansiyelin harekete geçirilmesine bağlıdır. Bu noktada Kur'an'ın defaatle teşvik ettiği tefekkür, tefekkuh, tefehhüm, tedebbür, teakkul ve tezekkür fiillerini gerçekleştiren kalbin faaliyetlerine ihtiyaç duyulmaktadır (Teber, 2022).

İnsanın düşünce ve mana âlemini inşa eden akıl ve kalbin faaliyetleri gaybi bir nitelik arz etmektedirler. İnsan akıl yoluyla doğru ile yanlış, iyi ile kötüyü birbirinden ayırmakta; kalbi vasıtasıyla ince bir düşünceye sahip olmakta ve ilahi tecellinin karargâhı konumuna yükselmektedir. Bu iki temel organ, insanın düşünme ve anlama faaliyetlerini manevi olarak yürütmektedir. Varlıklarını tezahürleri aracılığıyla hissettiren akıl ve kalbin birbirleriyle ilişkileri hakkında gizemini koruyan unsurlar, bilinenden çok daha fazladır. İnsan için sır özelliğini korumaya devam eden bu iki asli kabiliyet, insanın düşünme ve bilgi edinme araçlarıdır. İnsanın Rabbi karşısındaki acizliğini belirgin şekilde ibraz eden bu durum, kula Allah indindeki konumunu hatırlatmakta ve O'na ne kadar muhtaç olduğunu göstermektedir.

Kur'an'da akıl ve kalp arasında sıkı bir bağ olduğu vurgulanmaktadır (22/el-Hac/46). Akıl, beynin fonksiyonları arasında yer almaktadır (7/el-A'raf 7/155). Manevi anlamda düşünme, anlama ve kavrama işi kalpte gerçekleşmektedir (el-A'râf 7/179). Maddi kalp ile düşünme eylemini gerçekleştiren manevi kalp arasında doğrudan bağlantı söz konusudur. Bu bağlamda kalp, insanın madde ve mana boyutunun birleştiği organ konumundadır. Kur'an'da akıl ve duyular birlikte kullanıldığı gibi (2/el-Bakara/171; 8/el-Enfâl/22; 10/Yûnus/22), kalp te duyularla beraber (16/en-Nahl/78; 23/el-Mu'minûn/78; 46/el-Ahkâf/26; 6/el-En'âm/46; 22/el-Hac/46) ele alınmaktadır. Kalbe akletme, düşünme ve anlama fiilleri isnat edilmiştir. Bu anlamda kalp bilen, düşünen ve kavrayan bir melekedir. Her ne kadar aklın fonksiyonları kalbe isnad ediliyorsa da birbirlerinden yapısal olarak farklıdırlar. Kalp, yetenek ve görev itibarıyla akıldan daha üstün ve işlevsel bir role sahiptir. Akıl, duyular aracılığıyla malumat toplar, bilgileri tanzim eder ve matematiksel bir yöntemle sonuca ulaşır.

Kur'an'da yer alan “*de ki, doğru iseniz delilinizi getirin*”,(2/el-Bakara/111) “*eğer yerde, gökte Allah'tan başka tanrılar olsaydı, ikisi de bozulup gitmişti*”(el-Enbiya 21/22) gibi ayetler, vahyin akla verdiği değeri göstermektedir. Bununla birlikte araştırmamız boyunca ele aldığımız ayetlerde gösterildiği üzere, akıl tek başına doğruyu bulma imkân ve gücüne sahip değildir. Aklın mutlak surette Rabbine boyun eğmesi, Allah'ın zikriyle sükûnet bulan kalple uzlaşması ve onun maiyetinde hareket etmesi gerekmektedir.

Kalp, insanın manevi yönünü oluşturan vicdani tarafıdır. O, ilahi nurla gaybi hakikatleri fark edebilen, insanın ve eşyanın derinliğine inebilen bir özelliğe sahiptir. Kalp vahyin, ilhamın, imanın; hüznün, kin, korku ve rahmet gibi duyguların mekânıdır. Onun selameti halinde bütün beden salah bulurken, fesadı halinde bütün vücut ifsat olur. İnsanın gerçek kimliği kalbinde saklıdır. O, insanın aslını gösterir. Kalp, selim fitratı üzere sebat ettiğinde sahibini hidayete erdirir. Buna karşılık asli yapısı bozulduğunda kilitlenir, katılaşıyor ve insanı inkârâ yönlendirir.

Akıl, sürekli şüphe ve sorgulama halindedir. Kalp ise uysal ve tam bir teslimiyet hali içerisinde. Kalp, aynı zamanda iman ve inkârın karargâhıdır. Kalp, Allah'a yakınlık duyan, O'nun için çarpan, gerçekleri sezen ve keşfeden bir yapıdadır. O, üstün hakikatleri algılayabilme yeteneğine sahiptir. Bu sayede gerçek imana kavuşabilir. Çünkü akıl tek başına gerçekleri idrak etmekten yoksundur. Allah'ın varlığı akıl ve kalp birlikteliğiyle kavranabilmektedir. Çünkü gerçek anlamda akletme, akıl ve kalp birlikteliğiyle sağlanabilmektedir. Mü'min ile kâfir, kişinin akli ile beraber kalp kuvvetlerini birlikte işletebilme kabiliyeti oranında ayrışmaktadır (Cerrahoğlu, 1993).

Akıl, bir alıcı ve okuyucu olarak, hariçten aldığı bilgileri tasnif ve tanzim eder, onları uygulama alanlarına yönlendirir. Ayrıca, kalb makamına uygun veriler sunar. Aklın sunduğu veriler ışığında etkinliğini sürdüren kalp, hakikatin en üst gerçekliklerine doğru yönelir. İnsanın nihaî durumuyla ilgili olan iman konularını ele alır. Kalp, bu işlevini başardığında, bireyin iç dünyası, dış gerçekliği ve bütün benliği ile ebedi kurtuluş müjdesine nail olur.

Aklın anlama kapasitesi somut unsurlarla sınırlıdır. Duyular aracılığıyla elde ettiği veriler doğrultusunda kıyaslama yapar, muhakeme kurar ve sentezler gerçekleştirir. Metafizik âleme ait hakikatler ile iman gibi insanın varoluş amacını ve uhrevi saadetini konu alan gaybî hususlarda karar mercii akıl değildir. Bu gibi duyular ötesi âleme ait hakikatler, kalp yetisiyle anlaşılabilir. Kalp, mevcut bilginin yeni bir aşamaya taşınması, daha üst seviyedeki varlığa erişme ve metafizik âlemle ilişki kurma misyonlarıyla yükümlüdür. İnsanın ilahi aşkın kudrete teslimiyeti ve iman etme alanlarına ilişkin yol ve kalkış noktası kalp ile sağlanabilmektedir.

İnsanın varoluş amacını gerçekleştirme ve yüce bir gayeye erişme bağlamında, görünür âlemdeki varlıklar ile metafizik âleme ait bilgiler ile varlığa ilişkin algılar kalpten beslenmektedir. Kalp, objektif ve hissî bilgileri mana aleminde dönüştürerek üst hakikat basamaklarıyla ilişkilendirir. Bu aşamada bilgi, nihaî gerçekliklerin sezgisine, giderek de imanın vücut bulduğu hikmet ve esaslara dönüşür. İmanla buluşan bilgi ölçülebilir, geliştirilebilir, analiz ya da sentez edilebilir bir yapıya kavuşur. Akıl, iman dokusu ile buluşmadan önce sınırlı gerçekliklerle ilgilenme, şahadet âlemini anlamlı ölçütlerle algılamak, bilgileri tanzim etme ve evrenin ıslahı için muhakemeler kurma işlevleriyle ilgili bir yetiydi (Kılıç, 2003).

Kur'an'a göre akıl, çevresindeki sözlü/sözsüz ayetleri okumak ve anlamlandırmak göreviyle mükellef kılınmıştır. İnsanın kimliğini ve benliğini inşa eden deruni hakikatleri algılamak ta kalbin işlevleri arasında yer almaktadır. Kalp, iman ve inkâr hallerinin tahakkuk ettiği merkezdir. İnsani ve ruhani bütün haller kalpte vuku bulmaktadır. Allah'ın varlığının izlerinin aksettiği bir aynaya benzetilen kalp, bütün kavrayış ve sezîş yetilerinin, deruni duyarlılık donanımının adresi mesabesinde. Bütün bu asli fonksiyonlar usulünce ifa edilmediğinde kalp sahibini helake sürükleyebilmektedir. Konuyla ilgili birçok Kur'an ayetinde (2/el-Bakara/74; 3/Âl-i İmrân/7-8; 5/el-Mâide/41; 7/el-A'râf/101; 8/el-Enfâl/2-4, 43) vurgulanmasının yanı sıra aşağıdaki kutsî hadislerde, insanın benlik ve kimlik olarak kurtuluş ve mutluluğunu sağlamak bakımından kalbin merkezî rolü izah edilmektedir: "Ben (Allah), yerlere ve göklere sığmadım; fakat ben, müttaki ve arınmış Mümin kulumun kalbine sığımdım!" (Alûsî, 1997). "Bütün benliğinizle beni dinleyin: Bedende, (ruhanî hâllerin ve oluşumların merkezi olarak da işlev gören) bir et parçası (mudğa) bulunmaktadır. Eğer o uygun ve elverişli olursa bütün beden de iyi olur, bozuk olursa bütün beden de bozuk olur; bilin ki o, kalptir!" (Buḥârî, 1987, "İman", 39).

Kalp, imanın mekânı olduğu gibi her türlü inkârcı anlayışın yuvalandığı bir merkezdir. İman nuruyla aydınlanan kalp, günahların istilasına da maruz kalmaktadır. Bu durumda yaratıcı kudret ile olan içsel bağlantılarını koparmakta, idrak ve sezîş hassasiyetlerini yitirmektedir. Bu şekilde mutsuzluk yurduna doğru yol almaktadır. İnsana dönük her türlü bunalım ve karanlık akıbet bu hallerde vuku bulmaktadır. Sonsuz helak uçurumuna doğru yol alan kul, her fırsatta ölümden sonra geri dönüp hayır ve iyilik yapma fırsatının bir kez daha tanınmasını talep etmektedir. Küfür karanlığına gömülen kalp, mühürlenmeye ve boğulmaya maruz kalmakta, inançsızlık girdabında yuvarlanmaktadır. Bu durumda kalbin çağrı ve yönelişleri hayatî önem taşımaktadır. Bu sebeptendir ki akıl, kalbin destek ve yönlendirmesi olmadan rotasız bir gemiye benzemektedir. Günümüzde varlığın hikmet boyutunu gözden kaçıran aklın savruk hali buna ilişkin en çarpıcı örnektir.

Kalp, insanın varlığının temsilcisi ve aklın kaynağıdır. Kalp, zahiri âleme ait bilgilerde duyuların ve aklın verilerine dayanırken, enfûsî âlemle ilgili hususlarda ilham ve keşfi devreye sokar.

Kalbin dış dünyaya ait görme yeteneği, eşyayı kavrama ve bilme aracı akıldır (Kılıç, 1995). Kalbin akılla buluşması, fiziki âlem ile müteal bakış açısının sentezinin gerçekleştirilmesi benzememektedir. Kalbi bilgi bu bağlamda, sebep sonuç ilişkisine dayalı pozitivist yaklaşımı aşarak metafizik bir mahiyet kazanmaktadır.

Kur'an'a göre insan akıl, kalp ve duyular vasıtasıyla doğru ve kesin bilgiye ulaşabilmektedir. İnsan bu üç temel yetenek vasıtasıyla düşünen, muhakeme eden, karar veren ve doğru ile yanlış arasında gerçekçi bir tavır sergileyebilen bir yapıdadır. İnsan, varlığına anlam kazandıran bu özellik sayesinde hak ile batılı birbirinden ayırmakta, dünyevi ve ebedi saadete erişecek konuma yükselebilmektedir.

9. Sonuç, Tartışma ve Öneriler

İnsan varlığını anlamlı ve önemli kılan bilgi sahibi olma, anlama, düşünme ve kavrama kabiliyetlerinin kaynağını teşkil eden akıl ve kalp, diğer varlıklardan üstün kılınmasının nedenini teşkil etmektedir. İnsanın emrine musahhar kılınan yeryüzündeki düzen ve kaynaklar, bu yetiler vasıtasıyla iyi veya kötü yönünde kullanılabilir. Dünya hayatında vuku bulan olumsuz gelişmelere vahiyle müdahale eden Allah, eşyanın asli yapısı üzerinde vücut bulmasına imkân tanımıştır. Bütün ilahi vahiylerin muhatabı peygamberlerin şahsında bütün insanların akılları ve kalpleridir. İnsanın Allah ile olumlu bağ ve yakınlık kurmasına yol açan imanın karargâhı kalp olduğu gibi, Allah'ın varlığı ve kâinatın işleyişi akılla kavranabilmektedir.

Kur'an'da insanın zihinsel ve manevi faaliyetlerinin kaynağı konumundaki akıl ve kalbin soyut kavramsal boyutlarına odaklanmak yerine sürekli işlevsel yönlerine göndermede bulunmaktadır. İlahi hitap, insanın dikkatini karar verme mekanizmasının belirleyici faktörlerinin niteliğine yoğunlaştırmaktadır. Aynı zamanda bu meziyetler sebebiyle insanın diğer varlıklardan ayrıldığı ortaya koymaktadır. Akıl ve kalbin varlığından çok işlevlerine vurgu yapılmasının amacı, onların fonksiyonel ölçüde kullanılmalarının önemli olduğunu göstermektir.

Akıl tek başına gerçekleri idrak etmekten yoksundur. O maddî vakıaların görünen yanı ile ilgilenirken kalp bu vakıaların/olguların manevî yönü ile meşgul olmaktadır. Gerçek manada Allah'ın varlığı, akıl ve kalp birlikteliği ile idrak edilebilmektedir. Kamil manada akletme, akıl ve kalbin uyumlu ortaklığıyla sağlanabilmektedir. Akıl, geleceğe ışık tutan en büyük kaynak iken kalp metafizik âleme ilişkin yol işaretlerini göstermektedir. Birbirini bütünleyen bu iki dinamik kaynak vasıtasıyla gerçek ve mutlak bilgiye ulaşılmaktadır.

İnsanın hakikatle buluşabilmesi için akıl, kalp ve duyuların birlikte hareket etmesi gerekmektedir. İnsan, aklını işlevsiz hale getirdiğinde, akla veri sağlayan selim duyular görevlerini ifa etseler bile, gerçekleri fark etme ve algılama hususunda, insana bir fayda sağlamayacaklardır. Kur'an'ın birçok ayetinde duyuların işlevi, aklın temel fonksiyonlarından olan idrak, tefekkür, tedebbür ve tebassur'la irtibatlandırılmaktadır.

Maddi hayat kaynağı rolünün yanından ilahi vahiy süzgeci görevi gören kalbin ince süzgecinden geçemeyen akli veriler, insan bünyesinde bir fonksiyon icra edememektedir. Kur'an'a göre kalp, Allah'ın varlığı konusunda akıl düzeyinde bilgi verebilen bir yetenektir. Akıl ile kalbin işlevleri uyumlu hâle getirildiğinde, 'nur üzerine nur' hâli vuku bulmaktadır. Bu durumda Kur'an'ın çağları aşan ebedi sözcükleriyle (24/Nûr/35), nurlar örtüşmekte ve kat kat tabaka halini almaktadır.

Varlık âlemi sadece maddi araçlarla zihinsel ve ruhsal boyutta kavranamaz. Bilme eylemi salt akî ve maddî kavrayışlar düzlemiyle sınırlıdır. Aklın kavrama alanına girmeyen gaybî unsurlar, akıl için anlamsız ve yok hükmündedir. İnsan, yaratılış özü itibarıyla doku ve iskelet toplamından ibaret değildir. Duyular ötesi âleme ilişkin bilgi kaynakları kale alınmadan varlığı ve hakikati kavrama çabaları, eşyanın doğasını bir bütün olarak tasvir etmekten uzak kalacaktır. Varlığı tek boyutlu tahkik

etmeye dayalı bu yöndeki araştırmalar, muhtevassız ve manasız bir varlık anlayışına dönüşecektir. İnsanda var olan ve işletildiği takdirde üstün performans göstermesine olanak tanıyan bu engin yetenekler olumsuz ahlaki davranışlar dolayısıyla işlevsiz kalabilmektedir. Bu eşsiz imkânlar etkin şekilde kullanıldığında en üstün kazanımlar elde edilebilmektedir. Dünya hayatı için geçerli olan bu durumun ahiret âleminde fayda temin etmesi, kalbin gaybî hakikatleri idrak etmesine bağlıdır.

Akıl ile kalbin buluşması, insanın varoluş gayesini teşkil eden dünya ve ahiret saadetine erişmesine ve her iki evrenin sonsuz huzur ve refah diyarına dönüşümü bağlamında önemli bir ihtiyaca işaret etmektedir. İki manevi dinamiğin ilahi koordinatlar doğrultusunda buluşması, bireysel ve evrensel ölçekte özlemi çekilen en ulvi gayedir. Bu istikamet, ilahi vahye dayalı ölçülerle geliştirilen ilim, hikmet ve tefekkür etrafında şekillenecektir.

Akıl ve kalbin maddi ve manevi işlevlerinin yanında uyumlu birlikteliklerinin mahiyetinin ilim ve bilim dünyası tarafından ikna edici deliller yoluyla tasvir edilmesine ihtiyaç vardır. Binlerce yıldır üzerinde sayısız ilim ve bilim adamının haddi hesabı yapılamayan araştırmalarına rağmen, kalbin akletme fonksiyonu üzerine somut bir delile ulaşılamamıştır. Kalbin hayat bahşeden maddi boyutunun yanında manevi anlamda hidayet bulmalarına imkân tanıyacak bu dakik inceliğin keşfi halinde, küçük bir evreni temsil eden insanın yapısıyla ilgili gizem açığa kavuşacaktır.

11. Kaynakça

- Abduh, M., & Rıda, M. R. (1947/1366). *Tefsiru Kur'ani'l-Kerim el-müştehiru bi ismi tefsiru'l-menâr* (2. baskı, 1-12). Dâru'l-Menâr.
- Abdulkaki, M. F. (1945). *El- Mu'cemü'l-müfehres*. Dâru'l-Kütübi'l-Mısrıyye.
- Aksan, D. (1990). *Her yönüyle dil: Ana çizgileriyle dilbilim*. Türk Dil Kurumu.
- Alptekin, Z. A. (20 Haziran 2023d). Kur'an'da Fıkıh kavramının semantik analizi. *Genç Mütefekkirler Dergisi*, 4(1).
- Alptekin, Z. A. (2023b). Kur'an'da Hidayet ve Dalâletin Allah'a nispetinin kulun iradesiyle ilişkisi. *UMDE Dini Tetkikler Dergisi*, 6(1). <https://doi.org/10.54122/umde.1296868>
- Alptekin, Z. A. (2023c). *Kur'an'da İman kavramının semantik analizi*. Kitap Dünyası.
- Alptekin, Z. A. (2023a). *Samiri ve sapkınlığın bedeli salgınlar*. Kitap Dünyası.
- Alûsî, E.-S. Ş. M. b A. b M. (1997). *Ruhu'l-me'ni fi tefsiri'l-Kur'âni'l-azim ve's-seb'i'l-mesani*. (1-30). Dâru İhyai't-Türasi'l-Arabi.
- Attas, S. N. (1989). *Modern çağ ve İslami düşünüşün problemleri* (Çev. Ed. M. E. Kılıç). İnsan.
- Aydın, H. (1976). *Muhasibi'nin Tasavvuf felsefesi*. Pars.
- Baltacı, A. (2019). Nitel araştırma süreci: Nitel bir araştırma nasıl yapılır? *Ahi Evran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 2(5), 368-388.
- Bayraktar, M. (1988). *İslam felsefesine giriş*. Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Bekaroğlu, M. (1995). Bir anahtar kavram: Akıl. 1. *İslam Düşüncesi Sempozyumu*.
- Beydâvî, E. S. N. A. b. Ö. b. M. (2001). *Envâru't-Tenzil ve Esrâru't-Tevil* (M. A. Arnavuti, Ed.; ss. 1-2). Dâru Sadır.

- Bolay, S. H. (1989). Akıl. *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* içinde (ss. 1-44). Türkiye Diyanet Vakfı.
- Buhârî, E. 'Abdullâh M. b. İ. b. İ. (1987). *El- Cami 'us-sahîh* (M. D. El-Buğa, Ed.; 5. baskı). Dâru İbn Kesir.
- Cerrahoğlu, H. (1993). *Kur'an-ı Kerim'de akıl ve kalp kavramları ve bunların birbirleriyle münasebetleri* [Yüksek Lisans Tezi]. Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çalık, F. (2011). Bir semantik analiz denemesi: Kur'an'da kalp kavramı. *TC Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 20(2), 167-190.
- Efendi, M. S. (2021). *Mevkîfu'l-'akl*. Daru'l Hilafeti'l Aliyye Medresesi.
- el-Cevzî, C. E.-F. A. b. (1988). *Kitabu'l-ezkiya*. Dâru İhyau 'İlm.
- el-Kuvvetli, H. (1978). *El-Akl ve Fehmu'l-Kur'an Mukaddimesi* (II. Baskı). Dâru'l-Fikr.
- el-Muhâsibî, H. b. E. (1978). *El-Akl Fehmu'l-Kur'ân* (H. el-Kuvvetli, Ed.; 2. baskı). Dâru'l-Fikr.
- et-Tusî, E. C. M. b. H. (t.y.). *Et-Tıbyan fî tefsiri'l-Kur'an* (ss.1-10). Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî.
- Ferra, E. Z. Y. b. Z. (1983). *Ma'ani'l-Kur'an* (3. baskı, ss. 1-3). Alemu'l-Kütüp.
- Gazzâlî, E. H. M. b. M. el. (t.y.-a). *El-Münkizü mine'd-dalâl* (S. K. Fakî, Ed.). Dâru İbn Haldun.
- Gazzâlî, E. H. M. b. M. el. (t.y.-b). *İhyau ulumu'd-dîn* (C. 4). Dâru Marife.
- Gazzali, E. H. M. b. M. el. (1971). *İtikad'da orta yol* (K. Işık, Çev.). Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.
- Gölcük, Ş. (1988). *Kelam*. S.Ü.I.F.Y.
- Güneş, A. (1998). Kur'an ışığında aklın gücü ve sınırı. *İslami Araştırmalar*, 3-4.
- Güneş, A. (2003b). *Kur'an'da işlevsel akla verilen değer*. Ahenk.
- Güneş, A. (2003a). *Kur'an'da kalp kavramının semantik analizi*. Ahenk.
- İsfahânî, E.-Kâsım el-Huseyn b. M. R. el. (t.y.). İçinde Nizâr Mustafa el-Bâz, *El-Müfredât fî garibi'l-Kur'an*. Mektebetü Nizâr Mustafa el-Bâz.
- İbn Cevzî, E.-F. C. A. b. A. b. M. (t.y.). *Zâdü'l-mesîr fî 'ilmi't-tefsîr* (1-9). el-Mektubu'l-İslâmî.
- İbn Düreyd, E. B. b. M. b. H. (1987). *Cemheretu'l- Luga* (1-3). Dâru'l-İlm.
- İbn Kesir, E. F. İ. (t.y.). *Muhtasaru tefsiru İbn Kesir* (M. A. Sâbûnî, Ed.; 7. bs, 1-3). Dâru Kur'ani'l-Kerim.
- İbn Manzûr, E.-F. C. M. b. M. b. A. b. A. el-Ensârî er-Rüveyfî. (1992). *Lisânu'l-Arab* içinde (ss. 1-18). Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî.
- İkbal, M. (t.y.). *İslam'da dini düşüncenin yeniden doğuşu* (Çev. Ed. N. A. Asrar). Birleşik.
- İzutsu, T. (t.y.). *Kur'an'da Allah ve insan* (Çev. Ed. S. Ateş). Yeni Ufuklar.
- Kılıç, S. (1995). *İslam'da sembolik dil*. İnsan.
- Kılıç, S. (2003). Bir cennet hayatına doğru: Akıl ile kalbin uzlaşması. *Diyanet Aylık Dergi*, 154.
- Kur'an-ı Kerim meâli* (Çev. Ed. H. Altuntaş & M. Şahin, 3. baskı). (2009). Diyanet İşleri Başkanlığı.
- Kurtubi, M. b. A. b. E. B. el. (1372/1991). *El Cami li ahkami'l Kur'an* (A. Abdulhalim, Ed.; 1-24).

- Kutub, S. (t.y.). *Fi Zilâli 'l-Kur'an* (1-6). Dâru's-Şurûk.
- Maturîdî, E. M. M. b. M. . M. el. (2006). *Kitâbu 't-tevhîd*. Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye.
- Meriç, C. (1984). *Işık doğudan yükselir*.
- Mevdudî, E. A. (2005). *Tefhimu 'l-Kur'an Kur'an'ın anlamı ve tefsiri* (ss. 1-7). İnsan.
- Meydani, A. H. H. el. (1987). *El-Ahlaku 'l-İslamiyye*,. Dâru'l-Kalem.
- Müslim, E.-H. M. b. el-Haccâc. (1374-75/1955-56). *El-Câmi 'u 'ş-şahîh*. y.y.
- Nurbaki, H. (1984). *Kalp ve ötesi*. Yeni Asya.
- Râzî, E. 'Abdillah F. M. b. Ö. b. Hüseyin er-. (t.y.). *Mefâtihu 'l-ğayb (et-Tefsiru 'l-kebir)* (2. baskı, C. 32). Kütübü'l-İlmiyye.
- Sak, R., Şahin, İ. T., Öneren Şendil, Ç., & Nas, E. (2021). Bir araştırma yöntemi olarak doküman analizi. *Kocaeli Üniversitesi Eğitim Dergisi*, 4(1), 227-256.
- Schumacher, E. F. (1990). *Aklı karışıklar için kılavuz* (Çev. Ed. M. Özel). İz.
- Şevkânî, M. b. A. b. M. (1991). *Fethu 'l-kadîr câmi 'u beyne fenniyyi 'r-rivayeti ve 'r-rivayeti bir 'ulmi 't-tefsîr* (Ed. A. Umeyr, ss. 1-5). Dâru'l-Vefa.
- Tabatabaî, M. H. et-. (t.y.). *El-Mizân fi Tefsiri 'l-Kur'an* (ss. 1-22).
- Taberi, M. b. Cerir et. (t.y.). *Cami 'u 'l beyân 'an te 'vili âyi 'l-Kur'an* (ss. 1-26). Dâru'l-Fikr.
- Teber, H. (2022). Çağdaş dünya evrensel ahlak ilkelerine akıl – kalp ilişkisi açısından yaklaşım. *Pamukkale Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi Gençlik ve İnanç Eğilimleri Özel Sayısı*, 3(9).
- Tirmizî, M. b. İ. (t.y.). *Sünen*. Daru İhyai't-Türasi'l-Arabi.
- Uludağ, S. (2001). Kalb. *TDV İslâm Ansiklopedisi* içinde. Türkiye Diyanet Vakfı. <https://islamansiklopedisi.org.tr/kalb--kalp>
- Vehbi Efendi, M. (t.y.). *Hülâset 'ül-Beyân fi Tefsiri 'l-Kur'an* (4. baskı, ss. 1-16). Mümin Çevik.
- Yazır, E. H. (1935). *Hak Dini Kur'an dili* (ss. 1-10). Diyanet İşleri Reisliği.
- Yüksel, E. (1986). *Kelâm dersleri*. YÖK.
- Zemahşerî, E.-K. C. M. b. Ö. b. M. ez-. (t.y.). *El-Keşşâf an hakâiki 't-tenzîl ve uyûnü 'l-ekâvil fi vücûhi 't-te 'vil*. Mektebetü 'Ubeykan.